

Eugeniusz Wilkowski¹

Chełm

e.wilkowski@wp.pl

Duszpasterstwo rolników diecezji lubelskiej lat 80. XX wieku

Pastoral care of farmers in the Lublin diocese in the 1980s

ABSTRACT

In the times of the Polish People's Republic, the Church was the only independent area of public life. It was carrying out its basic mission, the aim of which was to hand over the deposit of faith and at the same time it became the power supporting and focusing the freedom aspirations of the Polish people. With full openness, the Church faced this task in the 80s of the last century. The new forms of pastoral ministry were becoming the sign of the times then. One of them was the pastoral care for individual farmers directed to all the inhabitants of villages but it was undertaken most fully by the people connected with Solidarity. Thanks to the support of the Church, the independent areas were maintained in the villages, including the Solidarity of Individual Farmers. This historic challenge, to a large extent, was taken within the Lublin Diocese.

Keywords: Church, nation, the pastoral care, farmers, Solidarity, formation, Lublin

STRESZCZENIE

W okresie PRL Kościół pozostawał jedyną niezależną przestrzenią życia publicznego. Wypełniał swoją podstawową misję, sprowadzającą się do przekazywania depozytu wiary, a równocześnie stał się siłą wspierającą i skupiającą dążenia wolnościowe Polaków. Z pełną otwartością, przed tym zadaniem, stanął w dekadzie lat 80. ubiegłego wieku. Znakiem czasu stawały się wówczas nowe formy duszpasterstwa. Jednym z nich było się duszpasterstwo rolników, skierowane ku wszystkim mieszkańcom wsi, ale najpełniej podjęte przez osoby związane z Solidarnością. Dzięki temu wsparciu Kościoła na wsi utrzymane zostały obszary niezależne, w tym Solidarność Rolników Indy-

¹ ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7479-1541>.

widualnych. To historyczne wyzwanie w znakomitym zakresie zostało podjęte na terenie diecezji lubelskiej.

Słowa kluczowe: Kościół, naród, duszpasterstwo, rolnicy, Solidarność, formacja, Lublin

Kościół jako przestrzeń trwania narodu w okresie PRL

W okresie powojennym – biorąc w nawias rozważania czy narzucony system był totalitarny (posiadał wszelkie znamiona tego systemu), czy jawił się zmodyfikowaną formą rządów autorytarnych – hegemonizm partii komunistycznej był bezsporny, choć po 1956 r. jego erozja stawała się zauważalna. Niezależnie od jej zakresu obecność państwa, z jego ideologią, była olbrzymia, wdzierając się we wszystkie sfery życia. Jedyną niezależną instytucją pozostawał Kościół, choć ostrza systemu i przeciwko niemu były kierowane². Na początku dekady lat 80. XX w. pojawił się ruch Solidarności (pozostawmy też spór o charakter tego fenomenu), jako potężna siła społeczna, niosąca wizję odzyskania utraconej suwerenności i budowania społeczeństwa obywatelskiego. Powstanie Solidarności otworzyło przed Polakami wyjątkowe nadzieje, ale wkrótce wytrąciła je noc 13 grudnia 1981 r. Szansa na szybkie pokonanie zniewalającego systemu nie było, pojawiła się konieczność „długiego marszu”, powolnego „wydzierania” systemowi kolejnych obszarów, budowania podmiotowości wewnętrznej. Po 13 grudnia społeczeństwo podziemne miało ograniczone możliwości w tym zakresie. Naturalnym porządkiem Polacy zwrócili się w stronę Kościoła. Stawał się on również substytutem wielu instytucji państwowych, przede wszystkim otwierał przestrzenie wolnościowe. Nadal wypełniając swoją zasadniczą misję, czyli przekazywania nauczania Chrystusa, rozwijał różne formy duszpasterstwa. Historycznie podlegały one zmianom. Na warstwę teologiczno-antropologiczną nakładały się programy katolicyzmu społecznego, czy wiązanie roli Kościoła ze sprawą narodową. Wówczas stawał się nie tylko depozytariuszem wiary, ale i dążeń społecznych, wolnościowych, obywatelskich, narodowych. Sytuacja taka z całą wyrazistością pojawiła się w latach 80. XX stulecia w Polsce, łącząc te przestrzenie.

Początki duszpasterstwa rolników. Struktura organizacyjna

W tym przełomowym okresie ważnym obszarem niezależnych przedsięwzięć na wsi stawało się duszpasterstwo rolników. Dnia 2 grudnia 1982 r. Konferencja Plenarna Episkopatu Polski podjęła decyzję o powołaniu do życia nowej formy pogłębionego duszpasterstwa. Od początku wpisywało się ono w ówczesne realia historyczne. W pierwszych dokumentach Kościoła, poświęconych tej formie duszpasterskiej, podkreślany był fakt rozbitcia społeczeństwa wiejskiego,

² Wybrane pozycje dotyczące historii Kościoła w Polsce: J. Żaryn, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003; A. Dudek, R. Gryz, *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003; Z. Zieliński, *Kościół w Polsce 1944–2002*, Radom 2003; W. Niewęglowski, *Nowe przymierze Kościoła i środowisk twórczych w Polsce w latach 1964–1996*, Warszawa 1997.

którego nie potrafiła przezwyciężyć nawet Solidarność. Do ludzi mieszkających na wsi należało wyjść i przez podjęcie nowej formy pracy formacyjnej mocniej włączyć ich w życie Kościoła i przygotowywać do realizowania konkretnych celów w społecznościach lokalnych. Jako propozycja kierowana była do wszystkich mieszkańców wsi, choć najpełniej przyjęli ją rolnicy związani z ruchem Solidarności.

Komisja Episkopatu Polski do Spraw Duszpasterstwa Rolników została powołana 23 lutego 1983 r. Na jej czele stanął ks. bp Jan Gurda, sufragan diecezji kieleckiej³. W pierwszym okresie istnienia w jej skład wchodziło 11 kapłanów, w tym pięciu biskupów⁴. Świeccy członkowie Komisji zostali powołani w okresie późniejszym. W grudniu 1983 r. Komisja ta przedstawiła *Wstępne formy działania Komisji Episkopatu d/s Duszpasterstwa Rolników*. Zgodnie z wytycznymi Komisji, wszelka praca związana z duszpasterstwem rolników miała być prowadzona za wiedzą i zgodą miejscowego księdza ordynariusza. Do prowadzenia tych prac powoływani zostali referenci diecezjalni do spraw duszpasterstwa rolników. To oni odpowiadali za całość duszpasterstwa rolników na terenie danej diecezji. Przyjęto, że dla nich będą organizowane spotkania ogólnopolskie, podczas których przedkładano by kierunki prac duszpasterskich⁵. Na wniosek referenta diecezjalnego miejscowy ordynariusz powoływał referentów dekanalnych lub rejonowych, którzy na zleconym im terenie mieli organizować i czuwać nad całością pracy duszpasterskiej wśród rolników⁶. Referent diecezjalny zobowiązany był do organizowania spotkań z referentami dekanalnymi, celem omawiania spraw związanych z pracą duszpasterską wśród rolników. Strona Kościoła przyjęła, że nie odpowiada za „wszelkiego rodzaju akcje” organizowane poza struktura-

³ Ks. bp Jan Gurda (1920–1993), ur. w Księżnicach Wielkich, studiował w seminarium duchownym w Kielcach. Świecenia kapłańskie z rąk ks. bp. Czesława Kaczmarka otrzymał w 1949 r. Pracował w charakterze wykładowcy w seminarium, angażował się w duszpasterstwo młodzieży. W 1972 r. został biskupem pomocniczym diecezji kieleckiej, Jan Gurda, https://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Gurda (3.08.2020).

⁴ Kuria Metropolitalna w Lublinie, Wydział Duszpasterstwa (dalej: KMwL WD), Segregator Rolny, Wstępne formy działania Komisji Episkopatu d/s Duszpasterstwa Rolników, bp.

⁵ Pierwsze spotkanie dla referentów diecezjalnych odbyło się 25.04.1983 r. Przewodniczył mu ks. bp Jan Gurda. Podkreślił, iż „jest to historyczne spotkanie, ponieważ, poza próbami dotychczasowymi, jest to jakiś zasadniczy krok w duszpasterstwie rolników. Potrzeba chwili jest nakazem Bożym dla nas, by tym, problemem bardziej się zająć”, KMwL WD, Segregator Rolny, Sprawozdanie ze spotkania referentów diecezjalnych d/s rolnictwa w Warszawie z dnia 25 IV 1983, b.p. Drugie spotkanie odbyło się 28.06.1983 r., także w Warszawie, przy ul. Miodowej 17, Ibidem, Pismo Ks. Biskupa Jana Gurdy, Przewodniczącego Komisji Episkopatu d/s Duszpasterstwa Rolników do Jego Ekscelencji, Najczcigodniejszego Księdza Biskupa Bolesława Pylaka z 26 V 1983, b.p. Podczas tego spotkania ks. prof. Władysław Piwowarski wygłosił referat nt. *Stan religijności współczesnej wsi polskiej*. Następnie wszczęta została dyskusja, warto przytoczyć głos ks. prałata Bogusława Bijaka (1930–2011), duszpasterza środowisk rolniczych i akademickich: „Jedną z zasad, jaką kierowały się władze, to zasada rozbicia wsi, co się częściowo udało (nieufność, szczucie, nastawienie). Dalej – chłop nie ma oparcia, rezygnuje z roli, jest osamotniony, ucieka do miasta. Minusy wsi – to łapówkarstwo, sprzedajność, płytka religijność, brak głębszych zainteresowań – brudny, nieogolony, patrzy tylko na telewizję. Przeciwdziałać. Solidne nabożeństwa masowe, do grup wspólnotowych organizować tych ludzi, którzy chcą głębszego życia religijnego. Obecny proces powoduje, że człowiek przyznaje się do religii. Duszpasterstwo wspólnot zdaje egzamin”, Ibidem, Protokół ze spotkania Referentów Ogólnopolskiego Duszpasterstwa Rolników, odbytego w Warszawie, w dniu 28 VI 1983, b.p.

⁶ Ibidem, Wstępne formy działania Komisji Episkopatu d/s Duszpasterstwa Rolników, b.p.

mi diecezjalnymi⁷. Zakładano, że wspólnoty rolników zostaną zorganizowane w każdej parafii. Miały one opierać się na: miłości Boga, człowieka, ojczyzny, przywiązania do ziemi, pielęgnowania tradycji chłopskiej (wsi), gotowości dawania świadectwa prawdzie i sprawiedliwości⁸. Rolnicy, wykonując swój zawód, prowadząc swoje gospodarstwo, stykają się z różnymi problemami, troskami, potrzebami. Wymagają one wspólnych „przemysleń, rad i pomocy”. Powstające Wspólnoty Rolników miały zachęcać do poznawania historii własnego narodu, historii polskiej wsi i chłopów, do poznania społecznej nauki Kościoła, zdobywania wiadomości, doświadczenia potrzebnego w pracy w gospodarstwie oraz „nawiązania ściślejszych więzów” z innymi grupami społecznymi⁹. Każda Wspólnota miała pogłębiać życie religijne wśród rolników, podejmować działania na rzecz dobra wspólnego, podejmować samokształcenie i pracę oświatową, organizować życie kulturalne. Realizując zadanie pogłębiania i rozwijania życia religijnego rolników wskazywano na udział ich w dodatkowych nabożeństwach i wspólnej modlitwie, w zależności od miejscowego zwyczaju i roku kościelnego. Uznano zatem, że tradycyjne, podstawowe formy duszpasterskie są niewystarczające. Pogłębianą formą stawały się propozycje uczestniczenia w rekolekcjach i dniach skupienia, w których powinny uczestniczyć niewielkie grupy „dla przemodlenia i przemyślenia” ważnych spraw życia osobistego i związanych z pracą na roli. Zalecanymi formami stawały się bardziej uroczyste obrzędy święcenia pól, narzędzi i maszyn rolniczych, powrót do tradycji wiejskich, w tym do organizowania dożynek przez parafie, z wieńcami dożynekowi, przyśpiewkami ludowymi, występami zespołów ludowych, z zachowaniem tradycyjnych strojów. Nowy impuls nadany został organizowaniu pielgrzymek. Wskazywano na potrzebę wspierania grup charytatywnych przy parafiach, w szerszym zakresie uczestniczyć we wspieraniu materialnym najbiedniejszych i potrzebujących. Ważną propozycją stał się postulat podjęcia pracy oświatowej i samokształceniowej na wsi. Miała ona zgłębiać prawdy wiary, założeń katolickiej nauki społecznej, historii Polski i historii wsi. Praca oświatowa miała łączyć się z życiem kulturalnym i artystycznym. Wskazywano na potrzebę organizowania odczytów, prelekcji, podejmowanych przez ludzi nauki i kultury. Podnoszono potrzebę organizowania własnymi siłami chórów, zespołów artystycznych, przygotowywania wystaw, wyświetlania filmów. Wydaje się, że w tym zakresie korzystano z doświadczeń duszpasterstwa środowisk pracowniczych i twórczych.

Komisja Episkopatu proponowała, aby raz w miesiącu, w kościele parafialnym, przygotować Mszę św. w intencji rolników, z odpowiednim na tę okoliczność kazaniem lub referatem¹⁰. Zalecała także wykorzystywać dodatkowe nabożeństwa: Gorzkie Żale, uroczystości w dni krzyżowe, nabożeństwa majowe, październikowe, podczas których wskazywała uwzględniać „duchowe i materialne potrzeby rolników”. Dobrymi okazjami do podnoszenia tej problematyki

⁷ Ibidem.

⁸ Ibidem.

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

miały być uroczystości poświęcenia pól, uroczystości ku czci Św. Izydora, Matki Bożej Zielnej (Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny – 15 sierpnia), Matki Bożej Siewnej (Narodzenia NNMP – 8 września). Problematyka duszpasterstwa rolników miała częściej niż dotąd pojawiać się podczas spotkań kółek różańcowych, wspólnot tercjarskich, nauk stanowych¹¹.

Na potrzeby Komisji Episkopatu d/s Duszpasterstwa Rolników w 1984 r. opracowany został statut. Określał on zasady pracy Komisji, cele i zadania duszpasterstwa rolników, zadania diecezjalnych duszpasterzy rolników. Naczelnym organem Duszpasterstwa Rolników w Polsce stawała się Komisja Episkopatu do Spraw Duszpasterstwa Rolników, wybierana i zatwierdzana przez Konferencję Episkopatu Polski. W jej skład wchodziła przedstawiciele Episkopatu, diecezjalni duszpasterze i przedstawiciele duszpasterskich wspólnot rolników. Na czele Komisji stali: biskup przewodniczący i jego sekretarz, mianowani przez Konferencję Episkopatu na okres 5 lat¹². Głównymi ośrodkami pracy duszpasterskiej rolników miały być sanktuaria, kościoły parafialne i rektoralne. Na terenie diecezji odpowiedzialnymi pozostawali Diecezjalni Duszpasterze Rolników, mianowani przez biskupa diecezjalnego. Cele i zadania duszpasterstwa rolników stały się pochodną wcześniej przyjętych form. Ponadto w statucie określony został zakres zadań diecezjalnych duszpasterzy rolników. Do ich obowiązków należała koordynacja prac „wszystkich ośrodków regionalnych, dekanalnych i parafialnych”. To oni mieli zwoływać i przewodniczyć spotkaniom diecezjalnych duszpasterzy rolników, informować o duszpasterstwie rolników podczas konferencji dekanalnych, kursów duszpasterskich i innych spotkań, „stale” współpracować z duszpasterstwem ogólnym. W porozumieniu z rektorem Seminarium Duchownego przekazywać alumnom wiadomości związane z duszpasterstwem rolników, przynajmniej raz w roku swojemu ordynariuszowi przedstawiać sprawozdanie z podjętych prac i potrzeb duszpasterstwa rolników na terenie diecezji¹³.

Program diecezjalny duszpasterstwa rolników

W oparciu o dokumenty Komisji Episkopatu d/s Duszpasterstwa Rolników opracowany został program diecezji lubelskiej. W założeniach ogólnych pokrywał się on ze wskazaniem Komisji Episkopatu. Za równie ważne przyjąć należy wypracowane uszczegółowienia. Akcentowano potrzebę rozwijania formacji religijnej, organizowanie rekolekcji, dni skupienia rolników, pielgrzymek, akcji antyalkoholowych, chrystianizacji obrzędowości wiejskiej i pracy na roli, organizowanie parafialnych kręgów wzajemnej pomocy, zakładanie bibliotek parafialnych, inspiracji w zakresie twórczości artystycznej, rozwijanie czytelnictwa prasy religijnej, pracy oświatowej i samokształceniowej¹⁴. Podnoszono potrzebę organizowania uroczystości dożynkowych, połączonych z prezentacją

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem, *Projekt statutu Komisji Episkopatu d/s Duszpasterstwa Rolników, grudzień 1984*, b.p.

¹³ Ibidem.

¹⁴ Ibidem, *Duszpasterstwo rolników*, b.p.

wieńców i występami zespołów śpiewaczych, przygotowywania przy parafiach jasełek, nadawania bardziej uroczystej oprawy uroczystościom poświęcenia pól. Za szczególnie ważne przyjmowano rekolekcje dla rolników. Podczas nich mieli być przygotowywani animatorzy samodzielnej pracy w parafiach. Wskazywano na potrzebę angażowania ludzi młodych¹⁵.

Z czasem powstały w miarę szczegółowe propozycje pracy duszpasterskiej rolników, z rozpisaniem proponowanych zagadnień w ramach podejmowanej pracy samokształceniowej i oświatowej. Zwracano uwagę na zagrożenia w odniesieniu do wiary i moralności, obyczajowości wiejskiej, wskazując na podejmowane działania ateizacji i laicyzacji, demoralizacji seksualnej, alkoholizmu i pojawiającej się narkomanii. Istotnym zagadnieniem stawała się praca nad religijną formacją rodziny, jej rolą w środowisku wiejskim, jako przekaznika wartości religijnych i patriotycznych. Pogłębieniu formacji obywatelskiej i religijnej miały służyć spotkania przybliżające nauczanie społeczne Kościoła, odwoływanie się do zasad solidaryzmu społecznego. Zalecano – w większym zakresie – poznawać zapisy kolejnych encyklik papieskich, dokumentów Soboru Watykańskiego II. W podnoszonej problematyce należało odnosić się do podmiotowości i godności osoby ludzkiej, praw i obowiązków człowieka, pracy, własności, zasady pomocniczości państwa, miejsca rolnictwa w uprzemysłowionym świecie¹⁶. Odrębnym działem stawały się zagadnienia związane z prowadzeniem gospodarstwa rolnego. Zwracano uwagę zarówno na historię wsi, jak i na nowości w zakresie uprawy roli i prowadzenia gospodarstwa, racjonalnego urządzenia domu, ogrodu, kuchni, racjonalnego odżywiania się, a nawet kursy gotowania czy udzielania pierwszej pomocy¹⁷.

W 1984 r. ks. Mieczysław Bochyński¹⁸, wikariusz generalny kurii lubelskiej, opracował tematy referatów, które były zalecane podczas rekolekcji dla rolników¹⁹. Równocześnie władze diecezjalne wyrażały troskę o formację kapłanów podejmujących się pracy w ramach duszpasterstwa rolników. Już kwietniu 1984 r. w Domu Rekolekcyjnym w Nałęczowie zorganizowane zostały trzydniowe rekolekcje dla referentów dekanalnych duszpasterstwa rolników, przybliżające kapłanom problematykę wsi²⁰. Pierwszym diecezjalnym referentem do spraw

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem, *Główne kierunki pracy parafialnych wspólnot duszpasterstwa rolników*, b.p.

¹⁷ E. Wilkowski, *Solidarność rolnicza na terenie województwa lubelskiego w latach 1980–1989*, Chełm 2013, s. 249.

¹⁸ Ks. Mieczysław Bochyński (1934–1988), święcenia kapłańskie przyjął w 1968 r., w l. 80 wikariusz generalny kurii lubelskiej. Zaangażowany na rzecz duszpasterstwa rolników.

¹⁹ Ibidem, *Sprawozdanie Referatu duszpasterstwa rolników w diecezji lubelskiej za rok 1984*, b.p.

²⁰ Pierwszego dnia zostały wygłoszone prelekcje: przez Jana Turowskiego *Obecna sytuacja wsi i rolnictwa na tle przemian cywilizacji współczesnej*, Aleksego Bornusa *Przeobrażenia społeczno-ekonomiczne i kulturowe wsi polskiej w okresie powojennym*, Zbigniewa Wierzbickiego *Osobowość i postawy społeczne chłopca polskiego*, *Etyka zawodu rolnika i mieszkańca wsi* (brak nazwiska prelegenta), drugiego dnia: przez ks. Władysława Piwowarskiego *Główne źródła i cechy religijności środowiska wiejskiego w Polsce, oraz dynamika zmian tej religijności*, Zdzisława Szpakowskiego *Koncepcja katolickiej nauki społecznej w odniesieniu do kwestii chłopskiej i rolnictwa*, ks. bp. Jana Gurdy *Specyfika działalności duszpasterskiej na wsi i postulowana rola kapłana w parafii wiejskiej*, trzeciego dnia: Antoniego Leopolda *Informacja o bieżącej sytuacji rolnictwa polskiego i jego najbliższych perspektyw*, *Młodzież wiejska jako odrębna kategoria pracy duszpasterskiej* (brak nazwiska prelegenta), Ibidem, *Projekt tematyczny rekolekcji dla księży referentów dekanalnych diecezji lubelskiej. Miejsce – dom rekolekcyjny w Nałęczowie, kwiecień 1984*, b.p.

duszpasterstwa rolników został ks. Marian Bielak, proboszcz parafii w Wielączy, a od połowy 1984 r. w Krzczonowie²¹. Z czasem wspierał go ks. Tadeusz Bereza, proboszcz parafii w Bychawie²².

Autorzy diecezjalnych dokumentów programowych dotyczących duszpasterstwa rolników wyraźnie podkreślali, że „zamierzony skutek i pożytek uzyska się tylko wtedy, gdy inicjatywy będą wynikać z rzeczywistych potrzeb i gdy będą wychodzić »od dołu«, od członków wspólnoty²³. Osoby zaangażowane w tworzenie wspólnot duszpasterskich, organizacji spotkań, wiele wносиły. Tak było w przypadku Łabuń, Fajslawic, Wąwolnicy, zabrakło ich zwłaszcza w Lublinie. Sprawą bezsporną natomiast pozostaje fakt, że władze diecezjalne, na czele z ordynariuszem, były otwarte na każdą, podejmowaną w tym zakresie, inicjatywę, dając równocześnie pełną autonomię, w myśl zasady „rzeczywistych potrzeb”.

Podjęmowane formy aktywności duszpasterskiej

Duszpasterstwo rolników w granicach diecezji lubelskiej stosunkowo szybko wykształciło zauważalne formy aktywności: Msze św. odprawiane w intencji rolników, dwudniowe rekolekcje rolników w Diecezjalnych Domach Rekolekcyjnych, a wówczas funkcjonowały one w Lublinie (przy ul. Podwale), Nałęczowie, w Klemensowie i Łabuniach, parafialne Dni Skupienia Rolników, dekanalne Dni Skupienia Rolników, w części dekanatów połączone z peregrynacją Krzyża Doli Chłopskiej, systematycznie spotykające się Parafialne Wspólnoty Rolników, organizowane pielgrzymki, w tym na ogólnopolskie dożynki na Jasnej Górze, spotkania opłatkowe, jasełka, Misterium Męki Pańskiej, spotkania oświatowe.

Według oceny Służby Bezpieczeństwa w Lublinie z maja 1984 r., już w tym okresie duszpasterstwo rolników rozwijało się „dość aktywnie” w różnych częściach dawnego województwa lubelskiego. Podnoszono, że w okolicach Puław wspierane było przez pracowników Instytutu Upraw Nawożenia i Gleboznawstwa. Osoby te pomagały m.in. organizować pielgrzymki rolników do Częstochowy. Równocześnie aparat bezpieczeństwa zauważał, że niezależnie od form podejmowanej pracy duszpasterskiej „próbowano przemycać wrogie hasła i tworzyć niekorzystny klimat polityczny”²⁴.

²¹ Ks. Marian Bielak (1932–1996), święcenia kapłańskie przyjął w 1956 r., w l. 1974–1984 w charakterze proboszcza pracował w parafii Wielącza, a następnie – do 1994 r. – w parafii Krzczonów. Pełnił obowiązki diecezjalnego referenta do spraw duszpasterstwa rolników. Kontrolowany był operacyjnie, IPN Lu, sygn. 173/160. Marian Bielak. W jednostce zachowanych zostało tylko kilka dokumentów.

²² Ks. Tadeusz Bereza (1924–2008), święcenia kapłańskie przyjął w 1951 r., w l. 1983–1989 w charakterze proboszcza pracował w parafii Bychawa, pełnił równocześnie obowiązki dziekana dekanatu bychawskiego, diecezjalny referent do spraw duszpasterstwa rolników. Otrzymał godność kanonika gremialnego Kapituły Zamojskiej. Po przejściu na emeryturę pełnił obowiązki kapelana Powiatowego Domu Pomocy Społecznej w Tuligłowach.

²³ KML WD, Segregator rolny, *Główne kierunki pracy parafialnych wspólnot duszpasterstwa rolników*, b.p.

²⁴ AIPN, Lu, sygn. 018/165. Sprawa obiektowa krypt. „Czerwiec”, t. III. Informacja dotycząca rozpoznania i przeciwdziałania przejawom destabilizującym sytuację gospodarczą i rynkową w warunkach województwa lubelskiego w 1983 roku z 25 maja 1984 r., k. 61.

Aktywnym środowiskiem pozostawała parafia Fajslawice, z ks. Franciszkiem Haładym, proboszczem i dekanalnym referentem d/s duszpasterstwa rolników (dekanat piasecki)²⁵. Ośrodek ten jednak nie miał aspiracji stać się miejscem o oddziaływaniu regionalnym. Na te spotkania podobnie patrzył Janusz Stępiak, zaangażowany w ruch Solidarności, uczestnik spotkań duszpasterskich, późniejszy Senator RP²⁶. Pomimo tego stały się one jednymi z bardziej znaczących na terenie diecezji lubelskiej. W pracy na rzecz formacji rolników parafia ta posiadała tradycje. W latach 1950–1952, a więc w czasach szalejącego stalinizmu, przy parafii funkcjonował uniwersytet dla młodzieży wiejskiej²⁷. W uroczystościach odpustowych licznie gromadzili się nie tylko parafianie. Wierni przybywali z sąsiednich parafii. Według ocen władz „ludność jest jednolita, wierząca, ofiarna na rzecz Kościoła i wiary”²⁸. W jednym z dokumentów z 1984 r. SB podkreślała, że z „danych operacyjnych wynika, że w kościele w Fajslawicach odprawiane są tendencyjne nabożeństwa za Solidarność”²⁹. Z reguły przewodniczył im miejscowy ks. proboszcz. Z inspiracji uczestników ruchu Solidarności jesienią 1983 r. i wiosną 1984 r. na mogile powstańców styczniowych złożone zostały wieńce z napisem Solidarność. W spotkaniach duszpasterskich uczestniczyli głównie „działacze Solidarności”. Dnia 12 czerwca 1984 r. zastępca szefa RUSW d/s SB w Świdniku podniósł, że „niezadowolająca” jest sytuacja na terenie Fajslawic, gdzie przy akceptacji miejscowego proboszcza „wykorzystywany jest kościół do prowadzenia negatywnej działalności politycznej przez grupę osób wywodzących się z byłego aktywu gminnego NSZZ RI Solidarność”³⁰. To na terenie tej gminy opozycja solidarnościowa doprowadziła do powtórzenia wyborów, poprzez udowodnienie sfalszowania ich w obwodzie wyborczym w Boniewie³¹. Sprawa została nagłośniona przez pisma podziemne i Radio Wolna Europa. Sąd Najwyższy musiał uwzględnić protest wyborczy³². Sprawa stała się

²⁵ Ks. Franciszek Haładym (ur. 1924), święcenia kapłańskie przyjął w 1953 r. Otrzymał godność kanonika honorowego Kapituły Lubelskiej i Kapituły Zamojskiej. Po przejściu na emeryturę zamieszkał w domu emerytów w Lublinie, przy ul. Bernardyńskiej.

²⁶ Henryk Janusz Stępiak (1951–1999), zam. we wsi Ignasin (gm. Fajslawice). Technikum Rolnicze ukończył w Krasnymstawie, studia na Akademii Rolniczej w Lublinie. W 1981 r. został przewodniczącym Zarządu Gminnego NSZZ RI Solidarność w Fajslawicach. Od 1984 r. członek podziemnej Rady Regionalnej NSZZ RI Solidarność Regionu Środkowo-Wschodniego. Uczestniczył w obradach „okrągłego stołu” w podzespole do spraw stowarzyszeń i samorządu terytorialnego, ojciec siedmiorga dzieci. W 1989 r. został wybrany senatorem. Człowiek wrażliwy i oddany sprawie narodowej. Z. Syska, Janusz Stępiak, *Encyklopedia Solidarności*, http://www.encysol.pl/wiki/Henryk_Janusz_St%C4%99piak (20.07.2020).

²⁷ Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), Urząd Wojewódzki w Lublinie Wydział do Spraw Wyznań, s.z.o. nr 2, poz. 76, k. 31, Parafia rzymskokatolicka pw. Św. Jana Nepomucena w Fajslawicach. Charakterystyka parafii.

²⁸ Ibidem.

²⁹ IPN Lu, sygn. 018/165, k. 214, Sprawa obiektowa krypt. „Czerwiec”, t. I. Szyfrogram Zastępcy Szefa RUSW d/s. SB w Świdniku do Naczelnika Wydziału III WUSW w Lublinie z 11.04.1984.

³⁰ Ibidem, Sprawa obiektowa krypt. „Czerwiec”, t. III. Informacja Zastępcy Szefa RUSW d/s. SB w Świdniku do Naczelnika Wydziału III WUSW w Lublinie z 12.06.1984, k. 159.

³¹ W 1984 r. na terenie gmin: Garbów, Wąwolnica i Poniatowa frekwencja wyborcza nie osiągnęła wymaganego progu 50%, stąd wybory musiały zostać powtórzone. Spraw tych jednak podziemna Solidarność nie była w stanie odpowiednio nagłośnić, E. Wilkowski, *Solidarność rolnicza na terenie województwa lubelskiego...*, s. 383–386. W okręgu wyborczym w Boniewie na nieprawidłowości przy oddawaniu głosów wskazał Józef Wroński, por. M. Dąbrowski, *Józef Wroński*, http://www.encysol.pl/wiki/J%C3%B3zef_Wro%C5%84ski (20.07.2020).

³² APL, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Lublinie (dalej: KW Lublin), sygn.

bez precedensu w skali kraju³³. W 1987 r. z terenu parafii Fajslawice wyjechała grupa ok. 40 rolników na spotkanie z Ojcem Świętym do Tarnowa³⁴. Rolnicy z terenu tej parafii systematycznie uczestniczyli w spotkaniach przygotowywanych w katedrze lubelskiej, z ks. ordynariuszem Bolesławem Pylakiem³⁵. W 1988 r. w Fajslawicach rozpoczęły się spotkania w ramach uniwersytetu ludowego, sięgające jednak do nurtu solarzowego³⁶, stąd zauważalna ostrożność ze strony Kościoła.

Od 1984 r. na terenie diecezji coraz częściej organizowane były Dni Skupienia Rolników. Gromadziły one liczne rzesze przybyłych uczestników, wielokrotnie z odległych parafii. W dniu 18 listopada 1984 r. Dzień Skupienia zorganizowany został w Hrubieszowie, przy parafii pw. Św. Mikołaja. Mszę św. w intencji rolników odprawił i kazanie wygłosił ks. Marian Bielak, diecezjalny referent d/s duszpasterstwa rolników. Za osnowę swoich rozważań przyjął słowa Ojca Św. wypowiedziane w Niepokalanowie: „Rolnicy są fundamentem i ostoją tożsamości narodu i podstawą państwa”. Wskazywał na potrzebę zmian ekonomicznych, kulturalnych, a przede wszystkim odrodzenia moralnego narodu. Rodzinę wiejską uznał za najzdrowszą komórkę polskiego społeczeństwa³⁷. Czytania i modlitwa wiernych zostały przygotowane przez rolników. Uroczystość uświetnił chór parafialny. Po Mszy św. wierni zebrali się w salce katechetycznej. Młodzież z Ruchu Światło-Życie zaprezentowała część artystyczną, związaną z Dniem 11 Listopada. Były recytowane patriotyczne wiersze i odtwarzane pieśni „narodowe treściowo związane z rocznicą odzyskania niepodległości”³⁸. Ks. M. Bielak prosił zebranych, aby w swoich parafiach organizowali nabożeństwa dla rolników. W spotkaniu w Hrubieszowie uczestniczyło ok. 300 osób³⁹.

Systematyczne spotkania w latach 1985–1989, w charakterze Dni Skupienia Rolników, z Krzyżem Chłopskiej Doli, organizowane były na terenie dekanatu chełmskiego wschodniego. Przyjęto rozwiązanie, że w każdą ostatnią niedzielę

1354, Wybory ponowne Fajslawice 1984; IPN Lu, sygn. 018/165. Sprawa obiektowa krypt. „Czerwiec”, t. III; A. Polski, *Kryptonim „Powtórka”. Materiały i dokumenty z powtórzonych wyborów do Gromadzkiej Rady narodowej w okręgu wyborczym Boniewo gmina Fajslawice w 1984/1985 roku*, Lublin – Fajslawice 2009.

³³ S. Podemski, *Lex Wroński*, „Polityka”, nr 52(1443), z 29.12.1984, s. 15. W wyborach z 1988 r. opozycja solidarnościowa, korzystając z list ZSL, przejęła władzę w Gromadzkiej Radzie Narodowej, a J. Stępiak został jej przewodniczącym, E. Wilkowski, *Solidarność na terenie województwa lubelskiego...*, s. 426–430.

³⁴ IPN Lu, sygn. 020/820, k. 36, Sprawa operacyjnego sprawdzenia krypt. „Szklarz”, t. I. Mieczysław Władysław Miłaczewski. Charakterystyka operacyjna dot. Miłaczewskiego Mieczysława – figuranta operacyjnego sprawdzenia krypt. „Szklarz” z 6.05.1988.

³⁵ Ks. Bolesław Pylak (1921–2019), ur. w Łopienniku Górnym, do gimnazjum i liceum uczęszczał w Tarnowskich Górach, w l. 1943–1948 alumn Lubelskiego Seminarium Duchownego (w okresie wojny w Krężnicy Jarej). Od 1949 r. studiował na KUL, tytuł doktora uzyskał w 1958 r., od 1952 r. pracował w charakterze nauczyciela akademickiego na KUL, od 1978 prof. nadzwyczajny, od 1988 prof. zwyczajny. W lipcu 1974 r., po śmierci ks. bp Piotra Kałwy, został wybrany wikariuszem kapitulnym, od 27.06.1975 r. biskup lubelski, od 25.03.1993 r. abp. Obowiązki ordynariusza pełnił do 14.06.1997 r.

³⁶ W 1981 r. Adam Stanowski przygotował publikację *Uniwersytet ludowy i młode pokolenie chłopów*, wydaną przez tworzoną w Lublinie Wszechnicę Ludową. Już wówczas wskazywał nie na nurt katolicki uniwersytetów ludowych, zapoczątkowany przez ks. Antoniego Ludwiczaka, a scjentystyczny Jacka Solarza, E. Wilkowski, *Solidarność rolnicza na terenie województwa lubelskiego...*, s. 150–152.

³⁷ KML WD, Sprawozdanie z dnia skupienia dla rolników diecezji Lubelskiej w Hrubieszowie z dnia 18.11.1984, b.p.

³⁸ Ibidem.

³⁹ Ibidem.

miesiąca, rozpoczynając kolejny kwartał, Krzyż będzie przyjmowany w następnej parafii. Ta forma spotkań, konsekwentnie prowadzona przez dziekana ks. infułata Kazimierza Bownika⁴⁰ i dekanalnego duszpasterza rolników ks. kan. Józefa Piłata⁴¹, aktualnego dziekana dekanatu chełmskiego zachodniego, w sposób najbardziej znaczący wpisała się w diecezjalne peregrynacje Krzyża Chłopskiej Doli⁴². Krzyż ten został również wykonany na potrzeby spotkań rolników z terenu dekanatu chełmskiego zachodniego. Dni Skupienia Rolników odbyły się w Siedliszczu, Podgórzu, Kaniem⁴³. Dekanalne Dni Skupienia Rolników organizowane były w Krzczonowie, Suchowoli, Trzeszczanach, Moniatyczach, Komarowie, Klemensowie, Tyszowcach, Horyszowie Polskim, Gródku, Tomaszowie Lub. Na znaczenie tych spotkań – po latach – zwrócił uwagę sam biskup lubelski tamtego okresu⁴⁴ i ks. dr Stanisław Sieczka⁴⁵, późniejszy dyrektor Katolickich Wszechnic Ludowych na terenie diecezji/archidiecezji lubelskiej⁴⁶.

Od 1986 r. systematycznie były prowadzone spotkania w ramach duszpasterstwa rolników w parafii Grabowiec. W okresie zimowym rolnicy spotykali się w każdą środę. Spotkania te rozpoczynane były Mszą św., odprawianą w ich intencji. Oni pełnili role lektorów, kantorów, ministrantów. Po Liturgii zebrani prze-

⁴⁰ Ks. Kazimierz Bownik, ur. w 1939 r. w Józefowie nad Wisłą. Do szkoły podstawowej i średniej uczęszczał w Kraśniku. Po zdaniu matury wstąpił do Lubelskiego Seminarium Duchownego. Świecenia kapłańskie przyjął w październiku 1961 r. Jako wikariusz pracował w parafiach: Goraj, Puławy, Lubartów, w 1974 r. został proboszczem w Brzeźnicy Bychawskiej. Od 1978 r. związany jest z Chełmem. W latach 1978–2009 był proboszczem parafii Mariackiej i kustoszem Sanktuarium. Funkcję dziekana dekanatu Chełm-Wschód pełnił w l. 1979–2007. Jest kanonikiem honorowym Kapituły: Zamojskiej i Lubelskiej oraz kanonikiem gremialnym Kapituły Chełmskiej. W 1987 r. otrzymał godność kapelana papieskiego (prałata), w 2001 r. protonotariusza apostolskiego (infułata). Jest autorem licznych artykułów, wywiadu-rzeki *Zwyczajne świadectwo* (Lublin 2008), trzech tomów kazań, albumu o chełmskim sanktuarium, rozważań, pracy o Sanktuarium na Górze Chełmskiej w l. 1919–2009 *W służbie Chełmskiej Bogarodzicy*, Chełm 2015; *Kościół Świętego Ducha w Kraśniku i jego duszpasterze*, Chełm 2017; *100 lat służby Bożej w Kłodnicy*, Chełm 2018.

⁴¹ Ks. Józef Piłat, ur. w 1951 r., święcenia kapłańskie przyjął w 1975 r., od 1980 r. pracował w charakterze wikariusza, a następnie proboszcza w parafii Kumów. Dzięki jego staraniom kościół w Kumowie został poddany gruntownej renowacji, budowniczy kaplicy w Alojzowie i Kasilanie. Od 2000 r. jest proboszczem parafii pw. Rozesłania Św. Apostołów w Chełmie, dziekan dekanatu Chełm Zachód, kanonik gremialny Kapituły Kolegiackiej Chełmskiej. W dekadzie lat 80. pełnił obowiązki dekanalnego duszpasterza rolników, współorganizator Dni Skupienia Rolników, w l. 1992–1998 rektor Katolickiej Wszechnicy Ludowej w Chełmie, o podejmowanych formach aktywności przez ks. J. Piłata: E. Wilkowski, *Dzieje chóru na tle życia parafii Rozesłania Świętych Apostołów w Chełmie*, Chełm 2018.

⁴² Szerzej w: J. Piłat, ks., *Dni Skupienia rolników w parafiach Ziemi Chełmskiej w latach 80-tych*, „Wszechnicowy Zasiw. Pismo Katolickiej Wszechnicy Ludowej w Chełmie”, nr 3 i 4 (14/15), 1996, s. 9; E. Wilkowski, *Solidarność w Chełmskiem w latach 1980–1989*, Chełm 2010, s. 401–410; Idem, *Solidarność Rolników Indywidualnych w Chełmskiem w latach 1980–1992*, Chełm 2018, s. 230–240.

⁴³ Idem, *Solidarność w Chełmskiem...*, s. 406–407.

⁴⁴ B. Pylak, *Wypowiedź w sprawie zarzutów Macieja Sobieraja, zawartych w artykule „Działania operacyjne SB wobec kurii lubelskiej w latach 1975–1989”, zamieszczonym w pracy zbiorowej „Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce”*. Pod redakcją Adama Dziuroka. Warszawa 2009, s. 128–154, „Memoranda. Wiadomości Archidiecezji Lubelskiej”, rok 85, nr 2, 2011, s. 314.

⁴⁵ Ks. Stanisław Sieczka podnosił wprost, że „w czasie modlitewnych i edukacyjnych spotkań”, z udziałem Krzyża Doli Chłopskiej, gromadzili się »działacze solidarnościowej opozycji«, wpierani przez nauczycieli akademickich lubelskich uczelni, S. Sieczka, ks., *Duszpasterstwo rolników. Katolickie Wszechnice Ludowe*, [w:] *W służbie Kościołowi Lubelskiemu 1975–1997. Księga upamiętniająca posługę Pasterza Diecezji Arcybiskupa Bolesława Pylaka*, red. ks. D. Pietrusiński. Lublin 1998, s. 112.

⁴⁶ S. Sieczka, *Duszpasterstwo rolników...*, s. 112.

chodzili do salki katechetycznej, w której wysłuchiwali katechez, prelekcji, wykładów. Najczęściej przedkładał je ks. Tomasz Lewniewski⁴⁷, prowadzący to dzieło formacyjne, z pełną aprobatą ks. Franciszka Nuci, proboszcza parafii⁴⁸. Często korzystano ze wsparcia osób z zewnątrz. Na potrzeby tych spotkań ks. T. Lewniewski zatroszczył się o telewizor i magnetowid⁴⁹. Sprzęt ten otrzymał od ks. Ryszarda Juraka z Lublina⁵⁰. Kasety z nagranyymi filmami i książki przywoził z księgarni lubelskich, prowadzonych przy kościele rektoralnym pw. Wniebowzięcia Najświętszej Maryi Panny i na Tatarach (parafia pw. Matki Bożej Królowej Polski, przy której prowadzone było Duszpasterstwo Ludzi Pracy, z Robotniczą Wszechnicą Kulturalną i biblioteką parafialną)⁵¹. W kwietniu 1986 r., na tablicy ogłoszeń przy kościele w Grabowcu przygotowana została gazetka o Katyniu. Już następnego dnia po jej umieszczeniu pojawił się funkcjonariusz SB z żądaniem usunięcia jej. Kapłani, pomimo wywieranej presji, nie ustąpili. W marcu 1988 r. parafia zorganizowała Tydzień Kultury Chrześcijańskiej. Każdego dnia odprawiana była Msza św., a następnie były wysłuchiwanie prelekcje osób świeckich, wyświetlane filmy (m.in. „Człowiek z żelaza”, „Człowiek z marmuru”, „Archipelag Gułag”). Czynny był kiermasz książek. Rozprowadzane były m.in. *Zapiski więzienne* ks. prymasa S. Wyszyńskiego, *Kazania* ks. J. Popiełuszki⁵². Od 1986 r. parafia organizowała turnusy dla młodzieży zrzeszonej w Ruchu Światło-Życie. Miejscem spotkań stała się stara plebania, a noclegi zostały przygotowane w domach prywatnych. Podczas turnusu przygotowana została Droga Krzyżowa „w plenerze”. Młodzież niosła krzyż, prowadziła rozważania, przechodząc obok „domostw i pól”. Krzyż ten został zamontowany na Górze Zamkowej, za krzyżami metalowymi, postawionymi w kwietniu 1981 r. W 1987 r. przyjęte zostały kolejne grupy młodzieży.

Od jesieni 1984 r. do maja 1988 r. systematycznie, przez dwa dni w miesiącu, od października do maja, odbywały się spotkania formacyjno-oświatowe rolników, przypominające zajęcia prowadzone w ramach uniwersytetu ludowego (zapożyczowane przez ks. A. Ludwiczaka w 1921 r.), w Diecezjalnym Domu Rekolekcyjnym w Łabuniach, kierowanym wówczas przez ks. Zdzisława Ciżmińskiego, kapłana wielkiego serca i wielkich zasług dla Kościoła i ojczyzny⁵³. Pomysł organizowania

⁴⁷ Ks. Tomasz Lewniewski, ur. w 1961 r., święcenia kapłańskie przyjął w grudniu 1985 r., od 1998 r. proboszcz parafii pw. św. Jana Chrzciciela i św. Bartłomieja Apostoła w Kazimierzu Dolnym, wicedziekan.

⁴⁸ Ks. Franciszek Nucia (1942–2007), ur. w Kol. Dziecinin (parafia Fajslawice), święcenia kapłańskie przyjął w 1966 r. w Lublinie. Pracował jako wikariusz w parafiach: Wilkołaz, Stary Zamość (1966–1970), Lublin par. pw. Św. Teresy, Grabowiec (1974–1982). W l. 1982–1995 był proboszczem parafii Grabowiec, od 1995 r. proboszczem parafii pw. Św. Stanisława w Lubaczowie. Od roku 2003 pełnił funkcję egzorcysty diecezji zamojsko-lubaczowskiej.

⁴⁹ Szerzej o spotkaniach duszpasterskich w Grabowcu w, E. Wilkowski, *Solidarność na terenie gminy Grabowiec w latach 1980–1989*, Chełm 2012, s. 89–104.

⁵⁰ Ks. Ryszard Jurak, ur. w 1945 r. w Chodlu, święcenia kapłańskie przyjął w 1969 r. budowniczy kościoła pw. Świętej Rodziny w Lublinie, wieloletni proboszcz tej parafii (związany z nią przez 34 lata), członek Archidiecezjalnej Komisji Duszpasterstwa Ogólnego, wiceprzewodniczący Komisji Organistowskiej, organizator Międzynarodowego Festiwalu Organistowskiego.

⁵¹ E. Wilkowski, *Solidarność rolnicza na terenie województwa lubelskiego...*, s. 279–280.

⁵² *Ibidem*, s. 100.

⁵³ O pracy duszpasterskiej ks. Zdzisława Ciżmińskiego w: E. Wilkowski, *Solidarność na ziemi zamojskiej w latach 1980–1989*, Chełm 2009, s. 59–66, 114–116, 534–546. W 2018 r. ukazała się praca zbiorowa *Kapłańska droga*

ich pochodzi od Eugeniusza Wilkowskiego⁵⁴ i Zygmunta Łupiny z Lublina⁵⁵. Po fali aresztowań w Chełmie i Zamojskiem (1984 r.) Solidarność podziemna została wyraźnie osłabiona. Pojawiła się obawa o dalsze funkcjonowanie niezależnych kręgów. Tylko utrzymywanie więzi osób otwartych na idee Solidarności, w tym poprzez możliwość systematycznego spotykania się i wzajemnego wspierania, dawały nadzieję za zachowanie niezbędnego potencjału ludzkiego. W tym kontekście pojawił się pomysł organizacji tych spotkań, wprzęgnięty w ramy duszpasterskie. W charakterze wykładawców przyjeżdżali pracownicy naukowcy głównie z Lublina (KUL, UMCS), środowisk warszawskich. Przygotowany został program formacyjno-oświatowy i konsekwentnie realizowany. Z perspektywy lat spotkania te wydają się najbardziej trwałym osiągnięciem duszpasterstwa rolników i niezależnego ruchu na wsi w tej części diecezji lubelskiej⁵⁶. Po latach ks. abp B. Pylak, odnosząc się do tychże przed-

Ksiądz Prałata Jana Zdzisława Ciżmińskiego, pod redakcją Elżbiety Król. Za drugorzędne przyjąć należy, że skład przygotowany czonką 14 (gdym standardem jest 12), przy interlinii 1,5 (standard 1,0). Jest to zbiór świadectw o ks. prałacie. Przygotowały je osoby konsekrowane i świeckie. Czego w pracy tej zabrakło? Ukazania Jego postawy z okresu PRL, niezwykle konsekwentnej drogi w służbie Kościołowi i Ojczyźnie. Ten niepokorny kapłan wielokrotnie był karany przez komunistyczne władze, zanim jeszcze został dyrektorem Domu Rekolekcyjnego w Łabuniach. Prawdą jest, że to wówczas wypracował opinię kapłana rozumiejącego Solidarność. Ruch ten, wówczas podziemny, wspierał głównie poprzez organizację rekolekcji dla osób związanych z Solidarnością, bądź przyjmując propozycje spotkań formacyjno-oświatowych rolników. I tego właśnie w tej pracy zabrakło. Ta postawa powinna zostać w pełni ukazana. W ogóle nie ma części ukazującej związków ks. prałata z NSZZ Solidarność. Zamieszczone zostały cztery świadectwa w części „NSZZ RI Solidarność”. Dwa pochodzą od uczestników spotkań: Stanisława Majdańskiego *Dom Rekolekcyjny – Łabunie*, s. 253–256 i E. Wilkowskiego *Obywatelska i narodowa postawa Księdza Prałata Zdzisława Ciżmińskiego*, s. 257–262. I jako jedyne pozostają autentycznym świadectwem. Dwa kolejne przedłożone zostały przez: Jerzego Chróścikowskiego *Ksiądz Prałata Jan Zdzisław Ciżmiński „tajny” kapłan Solidarności rolniczej na Zamojszczyźnie*, s. 263–265 i Teresy Hałas *„Tajny” kapłan*, s. 266–268. Osoby te w latach 80. nie uczestniczyły w ruchu Solidarności, nie znały charakteru spotkań w Łabuniach. Post factum wprowadzają kategorię „tajnego” kapłana. Kościół nie wprowadzał takiej kategorii. Podejmowane formy duszpasterskie posiadały charakter jawny i otwarty. W imię jakich przesłanek wprowadzona została ta dezinformacja? Na to pytanie nie jest w stanie odpowiedzieć redaktor publikacji. Inną kwestią pozostanie, że podczas promocji książki w Zamościu nie wyrażono zgody na solidarnościowe treści w oprawie artystycznej. W ten sposób niejako „obdarto” ks. Z. Ciżmińskiego z jego rzeczywistej roli, jaką odegrał w dekadzie lat 80. XX wieku.

⁵⁴ Służba Bezpieczeństwa również postrzegala E. Wilkowskiego jako współorganizatora tych spotkań, por. D. Wicenty, *Zgnite jabłka, zepsute skrzynki i złe powietrze. Dysfunkcje w SB w latach 70. i 80. XX w.*, Warszawa-Gdańsk 2018, s. 144.

⁵⁵ Zygmunt Łupina (1929–2017) ur. w Obroczy, studia historyczne na UMCS, w 1973 r. uzyskał stopień dr. n. historycznych, w l. 1956–2004 nauczyciel historii w szkołach średnich Lublina, od 1980 r. związany z NSZZ Solidarność, przewodniczył Regionalnej Sekcji Pracowników Oświaty i Wychowania, internowany, po zwolnieniu zaangażowany w działalność podziemną, w 1989 r. został posem, pod koniec lat 90. należał do Ruchu Społecznego AWS, w 2013 r. odznaczony Krzyżem Oficerskim Orderu Odrodzenia Polski, autor publikacji, głównie z zakresu dziejów Solidarności, por. M. Dąbrowski, *Zygmunt Łupina*, [w:] *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1956–1989*, t. II, Warszawa 2012, s. 246; *Zygmunt Łupina*, [w:] *Nasi w Sejmie i Senacie*, Warszawa 1990, s. 93; E. Wilkowski, *Zanim powstanie biografia. Potrzeba świadectwa o dr. Zygmuncie Łupinie*, „Powinność...”, nr 1(25), luty 2015, s. 24–28; M. Król, *Pożegnanie kolegi*, „Czas Solidarności. Miesięcznik społeczno-kulturalny”, nr 11(20) listopad 2017, s. 2.

⁵⁶ Szerzej o tych spotkaniach w: E. Wilkowski, *Spotkania w Łabuniach 1984–1988*, „Wszechnicowy Zasiw. Pismo Katolickiej Wszechnicy Ludowej w Chełmie”, 1966, nr 3 i 4 (14), s. 11–12; Idem, *Spotkania rolników w Diecezjalnym Domu Rekolekcyjnym w Łabuniach w latach 1984–1988*, [w:] *Rola świeckich w Kościele w świetle spuścizny duchowej Wacława Lipińskiego, Bogdana Jańskiego i współczesnych wyzwań. Materiały z polsko-ukraińskiej konferencji naukowej z 15 maja 2007*, red. E. Wilkowski, Chełm 2007, s. 115–133; Idem, *Solidarność na ziemi zamojskiej ...* s. 534–547; Idem, *Solidarność w Chełmskiem ...* s. 413–423; Idem, *Spotkania rolników w Diecezjalnym Domu Rekolekcyjnym w Łabuniach k/Zamościa 1984–1988*, „Nasza Ziemia”, nr 5/2011, maj 2011, s. 29–31; Idem, *Solidarność*

siewzięć, zaznaczył: „Opracowywano i realizowano w różnym wymiarze programy formacyjno-oświatowe naszych wiernych, także z zakresu historii, kultury, rolnictwa. Opracowali je Eugeniusz Wilkowski, który był głównym inspiratorem rodzącego się ruchu odnowy religijno-społecznej w Solidarności rolników indywidualnych, oraz dr Zygmunt Łupina”⁵⁷. Według oceny dokonanej w KC PZPR, na terenie kraju wykształciło się kilka ośrodków „przodujących” w zakresie duszpasterstwa rolników. Wskazywano na: Stalową Wolę (woj. tarnobrzeskie), Krasiczyn (woj. przemyskie), Magdalenkę (woj. warszawskie), Mogilno (woj. krakowskie, dzielnica Nowej Huty), Łabunie (woj. zamojskie). Zatem spotkania w Diecezjalnym Domu w Łabuniach zaliczone zostały do jednych z najprężniejszych w skali kraju⁵⁸.

Przez dłuższy okres ks. Mieczysław Bochyński, jako wikariusz generalny kurii lubelskiej, starał się stworzyć ośrodki – na wzór Łabuń – w Diecezjalnym Domu Rekolekcyjnym w Lublinie przy ul. Podwale, i w Domu Rekolekcyjnym w Nałęczowie. Zabrakło jednak osób świeckich, w tym spośród samych rolników, którzy podjęliby się koordynacji tychże spotkań. Za ten stan winić należy lubelskich działaczy Solidarności RI, ale też inteligencję, szczególnie nauczycieli⁵⁹. Pomimo potężnego potencjału niezależnych kręgów Lublina, zabrakło wizji takich spotkań, sensu pracy z rolnikami, utrzymywania stałych kontaktów (w tym związkowych), wysiłku formacyjnego. Niemniej, przez kilka lat, w części „lubelskiej” diecezji, rolnicy byli zapraszani przez osoby duchowne na rekolekcje do Domu Rekolekcyjnego w Nałęczowie, były to jednak spotkania o charakterze doraźnym⁶⁰. Informacje o tych spotkaniach rolnicy otrzymywali od swoich księży proboszczów. Uczestnicy wysłuchiwali nauk rekolekcyjnych „ukierunkowanych dla rolników”. Zawsze była możliwość przystąpienia do sakramentu pokuty i pojednania⁶¹. W 1988 r. ks. M. Bochyński zapraszał rolników na spotkania organizowane w sali Duszpasterstwa Środowisk Twórczych, przy parafii pw. Św. Pawła w Lublinie⁶². Z jednego z meldunków operacyjnych SB

Rolników Indywidualnych w Chełmskiem..., s. 223–229; Idem, *Spotkania w Łabuniach 1984–88*, „Czas Solidarności”, nr 6(51), czerwiec 2020, 50–53.

⁵⁷ B. Pylak, ks., *Wypowiedź w sprawie zarzutów ...* s. 314.

⁵⁸ Archiwum Państwowe w Zamościu, Komitet Wojewódzki Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej w Zamościu, sygn. 1/X/3. t. 6, k. 119, Informacje, oceny, analizy i sprawozdania dotyczące spraw rolnych 1983, 1984, 1985. Informacja o aktualnej sytuacji społeczno-politycznej na wsi oraz w zakładach pracy i instytucjach gospodarki żywnościowej, przemysłu drzewnego, leśnictwa, ochrony środowiska i zasobów naturalnych.

⁵⁹ Pomimo tego należy pamiętać, że po 13 grudnia ze szkół wiejskich, na terenie województwa lubelskiego, grupa nauczycieli, z racji swoich przekonań i zaangażowania w Solidarności nauczycielskiej, poniosła różne konsekwencje, z usunięciem z zawodu nauczycielskiego włącznie, por. Z. Łupina, *Solidarność nauczycielska Regionu Środkowowschodniego w latach 1980–1989*, Lublin 2009, s. 201–221.

⁶⁰ Możliwość stworzenia takiego ośrodka w Nałęczowie dostrzegą strona władzy. W jednostce archiwalnej parafia Nałęczów zachowana jest charakterystyka wiernych z tej parafii. Pochodzi ona z okresu nieco wcześniejszego, ale przecież postawy społeczne nie ulegają szybkim zmianom. W owej charakterystyce podkreślano, że ludność parafii jest „sfanatyzowana, najmocniej w Osadzie Nałęczów. Oddziałują tam w pewnym stopniu siostry zakonne, które spotykają się na co dzień z miejscową ludnością”, APL, Urząd Wojewódzki w Lublinie. Wydział do Spraw Wyznań, s.z.o. nr 2, poz. 128, k. 6, Parafia rzymskokatolicka pw. Św. Jana Chrzciciela w Nałęczowie 1953–1989. Charakterystyka parafii.

⁶¹ E. Wilkowski, *Solidarność rolnicza na terenie województwa lubelskiego...*, s. 253.

⁶² Pismo Kurii Diecezjalnej w Lublinie. Wydział Duszpasterstwa Referat Duszpasterstwa Rolników, podpisane przez ks. M. Bochyńskiego z 13.02.1988 (Zbiory prywatne – E. Lisek).

z 1986 r. wynika, że Janusz Winiarski⁶³ zaproponował Mirosławowi Miłaczewskiemu, zaangażowanemu w działalność podziemną RI Solidarność, wyjazd w „okolicie Warszawy”, w celach duszpasterstwa rolników. Propozycja ta pochodziła od ks. M. Bochyńskiego⁶⁴. Fakt ten świadczy, że kapłan ten nie uciekał od oparcia duszpasterstwa rolników na osobach związanych z RI Solidarność. Przez WUSW w Lublinie prowadzona była sprawa obiektowa krypt. „Pasterze”, w ramach której kontrolowano rolników uczestniczących w rekolekcjach „DR w Lublinie i Nałęczowie”⁶⁵. Szereg inicjatyw podejmował ks. prałat Jan Pęziół, kustosz Sanktuarium Matki Boskiej Kębelskiej w Wąwolnicy⁶⁶.

W dniu 12 kwietnia 1987 r. w kościele w Mełwi odprawiona została Msza św. w intencji rolników, traktowana jako inauguracyjna duszpasterstwo rolników przy tej parafii. Mszę św. odprawił ks. Franciszek Buhajczuk, wikariusz tej parafii i dekanalny duszpasterz rolników⁶⁷. Po zakończeniu Liturgii Zygmunt Łupina wygłosił wykład. Mówił m.in. o potrzebie organizowania się, niedoceniaaniu pracy rolnika, utrudnianiu nauczania religii w szkołach, trudnej sytuacji ekonomicznej na wsi, podejmowania aktywnych działań w ramach duszpasterstwa rolników.⁶⁸ Dnia 19 marca 1987 r. w kościele Puławy–Włostowice odbyło się spotkanie inauguracyjne działalności duszpasterstwa rolników. Po Mszy św. ks. Jan Pęziół z Wąwolnicy „nakreślił istotę i strukturę” duszpasterstwa rolników⁶⁹. Następnie prelekcje wygłosił Henryk Turowski, referent diecezjalny. Parafia Wąwolnica przez władze była uważana za „sklerykalizowaną, podatną na wpływy i wrogie oddziaływanie kleru oraz propagandę antypaństwową”⁷⁰. W dniach 25–26 marca 1987 r. w Domu Rekolekcyjnym w Nałęczowie odbyły się rekolekcje dla rolników. Uczestniczyło w nich ok. 20 osób.

Piękną kartę życia kapłańskiego, także w przestrzeni duszpasterstwa rolników, zapisał ks. Piotr Kurowski (1929–1990), od lipca 1987 r. proboszcz parafii w Gródku. Przejmując tę parafię posiadał już duże doświadczenie w pracy na rzecz rozszerzo-

⁶³ Janusz Winiarski (1933–2013), dziennikarz, członek Solidarności, oddelegowany do pracy związkowej, wspierał Solidarność Wiejską, a następnie RI Solidarność, w dniach 14–17 grudnia uczestnik strajku okupacyjnego w WSK Świdnik, 17 grudnia 1981 r. zatrzymany podczas przewożenia ulotek, z uwagi na stan zdrowia zwolniony, w kolejnych latach wspierał duszpasterstwo rolników, w l. 1990–2002 prezes Zarządu i red. naczelny Polskiego Radia Lublin, por. M. Dąbrowski, *Winiarski Janusz Andrzej*, [w:] *Encyklopedia Solidarności...*, t. I, Warszawa 2010, s. 489; E. Wilkowski, *Solidarność rolnicza na terenie województwa lubelskiego...*, m. in. s. 81, 82, 97, 105, 142–144, 225, 254, 275, 290–293, 331, 336–337, 440–444.

⁶⁴ AIPN Lu, sygn. 020/820, k. 5, Sprawa operacyjnego sprawdzenia krypt. „Szklarz”, t. I. Mieczysław Władysław Miłaczewski. Meldunek operacyjny nr 48 z 14.03.1986.

⁶⁵ Ibidem, k. 19, Plan przedsięwzięć operacyjnych w sprawie krypt. „Szklarz” z 15.04.1987.

⁶⁶ Ks. Jan Pęziół, ur. w 1931 r., święcenia kapłańskie przyjął w 1958 r., w charakterze wikariusza pracował w parafiach: Polichna, Kumów, Potok Wielki, proboszcza – Kalinowce, Zagłoba, Turobin, w l. 1978–2001 w Wąwolnicy, kustosz Sanktuarium Matki Boskiej Kębelskiej, egzorcysta, infułat.

⁶⁷ Ks. Franciszek Buhajczuk, ur. w 1955 r. w Hrubieszowie, święcenia kapłańskie przyjął w 1981 r. w charakterze wikariusza pracował w parafii Olbiciń, Mełgiew (1982–1988), Chełmie, pw. Św. Kazimierza, Tomaszowie, pw. Najświętszego Serca Jezusowego, w l. 1990–2009 był proboszczem w Nieliszu, w l. 2009–2014 proboszczem parafii Ulhówek.

⁶⁸ IPN Lu, sygn. 0113/4, k. 270, Informacje sytuacyjne Szefa WUSW w Lublinie od 18.03.1987 do 20.05.1987. Informacja sytuacyjna z 15.04.1987.

⁶⁹ IPN Lu, sygn. 0113/10, k. 38, Informacje osobowe i problemowe Wydziału VI WUSW Lublin za 1987. Informacje dotyczące DR i powstania punktów DR w Mełwi i Puławach – Włostowicach z 24.04.1987.

⁷⁰ Ibidem, k. 88, Charakterystyka operacyjno-polityczna rejonów wiejskich zagrożonych małą frekwencją udziału mieszkańców w referendum z 28.10.1987.

nych form duszpasterskich. W Biskupicach rozpoczynał Wakacje z Bogiem, łączące wypoczynek z pracą formacyjną. W Łęcznej związany był z duszpasterstwem środowisk pracowniczych. Od czasu objęcia parafii na terenie dekanatu tomaszowskiego, i obowiązków dekanalnego duszpasterza rolników, stale uczestniczył w spotkaniach rolników w Diecezjalnym Domu Rekolekcyjnym w Łabuniach. Pomieszczenia parafialne w Gródku stale pozostawały otwarte na duszpasterskie spotkania, głównie z rolnikami. W intencji rolników odprawiał Msze św., organizował Dni Skupienia Rolników, z Lublina zapraszał wykładowców, sam wyjaśniał sens pracy formacyjnej i oświatowej podejmowanej z myślą o rolnikach. SB zarzucała mu, że głosi kazania „o tendencyjnej wymowie społeczno-politycznej”. W dniu 30 sierpnia 1987 r. w Komarowie, podczas Mszy św. odprawionej w 67. rocznicę bitwy pod Komarowem, wygłosił „płomienne” kazanie. Jego autentyczna służba Kościołowi i Ojczyźnie została przerwana nagłym zejściem z tego świata. Zmarł 5 listopada 1990 r., na progu odzyskiwanej niepodległości kraju, o której tyle marzył i na rzecz odzyskania jej wiele podjął. Do 2019 r. informacje o życiu ks. Piotra Kurowskiego w literaturze przedmiotu były rozproszone. W tym roku ukazała się praca pod redakcją E. Wilkowskiego Ks. Piotr Kurowski (1929–1990). Kapłan zawierzenia i czynu⁷¹.

Przy spojrzeniu na przestrzeń duszpasterstwa rolników diecezji lubelskiej nie można nie zauważyć wysiłku Zygmunta Łupiny, nauczyciela z Lublina, człowieka Solidarności, w tym jej struktur podziemnych, autora prac o Solidarności. Najczęściej występował on w charakterze wykładowcy, prelegenta podczas spotkań w Domach Rekolekcyjnych, Dniach Skupienia Rolników przy parafiach, obchodzonych rocznicach ważnych wydarzeń historycznych⁷². Doskonale sprawdzał się w tej roli. Bardzo łatwo nawiązywał kontakt ze słuchaczami, rolnikami. Jego wystąpienia poprzedzały Msze św., lub były przygotowywane w salach katechetycznych, na plebanii. Wykłady i prelekcje wygłaszał na terenie województw: lubelskiego, chełmskiego, zamojskiego, białskopodlaskiego, tarnobrzeskiego i przemyskiego⁷³. Dnia 5 maja 1988 r.

⁷¹ Ks. Piotr Kurowski (1929–1990). Kapłan zawierzenia i czynu, red. E. Wilkowski, Chełm 2019. Na zawartość tej publikacji składają się: Wprowadzenie redaktora, s. 7–31, część I, Zakotwiczenie w dziejach (poprzedzone *Kalendarium życia*, przygotowane przez ks. Kazimierza Bownika, s. 32–33), w którym E. Wilkowski, w oparciu o zapisy kronik parafialnych, ukazał pracę tego kapłana w parafii Dub, Biskupice, Gródek (*Zapisy z kronik parafialnych jako wyrazy pracy i poszukiwań śp. ks. kan. Piotra Kurowskiego*), s. 34–207, i zapisy z *Kroniki parafialnej* z l. 1982–1987 w Łęcznej, s. 208–210. W części II, *Wyrazy pamięci*, zostały przedłożone świadectwa, ks. K. Bownika i cztery od osób świeckich, s. 211–245. Zamiast zakończenia zamieszczony został tekst *W charakterze zaproszenia do dyskursu*, s. 246–251. *Słowo wstępne* przygotował ks. bp prof. dr hab. Mariusz Leszczyński. Wcześniej, przed wydaniem tej pracy, E. Wilkowski opublikował artykuł *Kapłańska i narodowa postawa śp. ks. kan. Piotra Kurowskiego*, „*Powinność...*”, nr 6(48), grudzień 2018, s. 26–29, a po jej wydaniu, w styczniu 2020 roku, *Gorliwy kapłan, gorący patriota*, „*Czas Solidarności*”, nr 1(46), styczeń 2020, s. 44–46.

⁷² Od 1984 r. w Komarowie organizowane były uroczystości upamiętniające bitwę z bolszewikami pod Komarowem (ściślej Wolą Sniatycką, Sniatyczami). Gromadziły one „ekstremę solidarnościową” z terenu kilku województw. Z Warszawy zapraszani byli aktorzy. Po Mszy św. następował akt zbiorowego przejścia na cmentarz, do zbiorowej mogiły poległych w 1920 r., celem złożenia wieńców i pomodlenia się za poległych. Na tej mogile postawiona została, wykonana z metalu, litera S, wkomponowana w Znak Polski Walczącej. Gdy SB usuwała, konstrukcja ta została zabetonowana. Podczas jednego z wystąpień w kościele w Komarowie Z. Łupina, mówiąc o roli bitwy pod Komarowem, zwrócił się do zebranych z pytaniem: „Czy chcecie komunizmu?”. Odpowiedź mogła być tylko jedna, usłyszał głośnie „nie chcemy!”. Dlatego musimy zorganizować się, aby go nie było, E. Wilkowski, *Luźnie zapiski*, s. 34.

⁷³ *Relacja Zygmunta Łupiny z 20.03.2011* (Zbiory prywatne – E. Wilkowski).

w teleksie wysłanym z KW PZPR w Lublinie do KC PZPR zaznaczono, że „aktywnie i bezkarnie rozwija swoją działalność /.../ Zygmunt Łupina, aktywista lubelskich struktur Solidarności”⁷⁴. Podczas swoich wystąpień wskazywał na potrzebę organizowania się, obrony polskiego dziedzictwa. Często odwoływał się do doświadczeń historycznych, roli Kościoła w dziejach narodu, potrzeby budzenia świadomości obywatelskiej rolników.

Znaczenie ogólnopolskiej pielgrzymki rolników na Jasną Górę i do sanktuariów na terenie diecezji

Od 1982 r. wielkim wydarzeniem duszpasterskim pozostają ogólnopolskie dożynki na Jasnej Górze, zainicjowane przez ks. Bogusława Bijaka⁷⁵. Już w pierwszym roku zorganizowania ich zgromadziły ok. 300 tys. pielgrzymów. W 1983 r. biskupi polscy przygotowali list pasterski, zapraszający rolników do udziału w nich. Równocześnie Diecezjalni Duszpasterze Rolników zostali zobowiązani do przygotowania wyjazdów. Tego roku uroczystości rozpoczęły się w sobotę 3 września Mszą św. z kazaniem o godzinie 20. O godz. 21. zebrani uczestniczyli w Apelu Jasnogórskim. W niedzielę 4 września o godz. 7. odprawiona została Msza św. Od ok. godziny 9. pielgrzymi gromadzili się przed Wałami, w grupach diecezjalnych. Równocześnie rozpoczęła się prezentacja poszczególnych diecezji, w tym lubelskiej. Uroczysta suma koncelebrowana przez księży biskupów i diecezjalnych duszpasterzy rolników rozpoczęła się o godzinie 11. Kazanie wygłosił ks. prymas, w którym podkreślał znaczenie rolniczego trudu, potrzeby przywiązania do ziemi. Nawiązał również do rocznicy odsieczy wiedeńskiej. Podczas Mszy św. delegacje poszczególnych diecezji złożyły dary ofiarne, prezentowane były wieńce dożynkowe⁷⁶.

Dnia 23 lipca 1984 r. ks. bp Jan Gurda, jako przewodniczący Komisji Episkopatu d/s Duszpasterstwa Rolników i ks. Bogusław Bijak, jako członek Kolegium tejże Komisji, skierowali zaproszenie do rolników i ludzi związanych z pracą na roli do wzięcia udziału w ogólnopolskiej pielgrzymce i dorocznych dożynkach na Jasnej Górze⁷⁷. Zaproszenia do rolników – na terenie całego kraju – kierowane

⁷⁴ APL, KW Lublin, k. 60, Teleksy do KC PZPR 101-200, 1988. Teleks nr 141 z 5.05.1988.

⁷⁵ Ks. Bogusław Bijak (1930-2011), duszpasterz środowisk rolniczych i akademickich. Ur. w Ożarowie, w gminie Opole Lub. Tytuł inż. geodety uzyskał na Politech. Warszawskiej. Studia teologiczne podjął w seminarium duchownym archidiecezji warszaw. Święcenia kapłańskie przyjął w 1956 r. W l. 1967-1990 związany z kurią arch. warszaw., w l. 1981-2005 proboszcz parafii pw. Św. Anny w Wilanowie, w l. 2005-2006 proboszcz parafii Opatrzności Bożej, od 1978 r. asystent ruchu ludowego, wspierał RI Solidarność, inicjator ogólnopolskich dożynek rolników na Jasnej Górze, współtwórca duszpasterstwa rolników.

⁷⁶ KML WD, Segregator rolny, Program pielgrzymki rolników na Jasną Górę w dniach 3-4 września 1983, b.p.

⁷⁷ W skierowanym zaproszeniu zaznaczyli: „Przybywając na Jasną Górę w tym roku, damy w szczególny sposób świadectwo o naszej wierności Bogu i jedności polskiej wsi. Podkreślimy naszą wierność ideałom chłopskiemu nawiązując do 190 rocznicy ogłoszenia Uniwersału Połanieckiego i wielkiego wkładu chłopów polskich w zwycięstwo pod Raclawicami. Poświęcenie zaś tablicy upamiętniającej udział Batalionów Chłopskich w walce o wyzwolenie Ojczyzny potwierdzi nieustanną wierność Bogu i Ojczyźnie ludzi żyjących i pracujących na wsi. Drodzy rolnicy. Podążając do „Duchowej Stolicy Narodu”, u stóp Matki Najświętszej złożcie wraz z dożynkowymi wieńcami bogatymi w jędrne ziarno, żarliwą modlitwę, trud i pracę. Proście Boga przez przy-

były w kolejnych latach, podczas ogłoszeń duszpasterskich, przekazywanych wier-
nym w sierpniu. Program uroczystości w 1984 r. był zbliżony do przygotowanego
w roku poprzednim. O godzinie 6 rano oo. paulini odprawili Mszę św., ok. godz.
10 został wygłoszony referat okolicznościowy, przybliżający znaczenie Uniwersa-
łu Połanieckiego. Przed uroczystą Sumą poświęcona została pamiątkowa tablica,
upamiętniająca czyn zbrojny Batalionów Chłopskich. Przewodniczył Jej ks. abp
Henryk Gulbinowicz⁷⁸, kazanie wygłosił ks. Prymas. Chleb, wypieczony z nowych
zbiorów, został przekazany ks. prymasowi i przedstawicielom „świata robotnicze-
go”. W 1984 r. świat ten reprezentowali pracownicy ze Świdnika⁷⁹. Podczas tych
uroczystości występował chór parafialny z Gorajca, pod batutą ks. Michała Rade-
ja⁸⁰. Ponadto rolnicy z terenu diecezji lubelskiej wystąpili w roli lektorów czytań
mszalnych⁸¹.

W 1984 r. uroczystości pielgrzymkowe na Jasnej Górze pokrywały się z uro-
czystościami w Sanktuarium w Wąwolnicy. W związku z tym nastąpił podział pa-
rafii na te, z których wierni pielgrzymowali do Wąwolnicy, i te, z których zorgani-
zowane grupy udały się do Częstochowy. Za zorganizowanie pielgrzymki na Jasną
Górę ponosili odpowiedzialność Diecezjalni Duszpasterze Rolników: ks. Marian
Bielak i ks. Tadeusz Bereza⁸². Władze, chcąc utrudnić organizowanie pielgrzymek,
wprowadziły dodatkowe wymogi. Obok dotychczasowego pozwolenia, otrzymy-
wanego w Wydziałach do Spraw Wyznań, wprowadzono obowiązek posiadania
dodatkowej zgody Wydziału Komunikacji i Wydziału Drogowego⁸³.

W 1985 r. dożynki ogólnopolskie odbyły się w dniach 31 sierpnia – 1 wrze-
śnia. W dniu 31 sierpnia, o godzinie 20.15, Mszę św. odprawił i kazanie wygłosił ks.
bp Jan Michalski z Gniezna⁸⁴. Według oceny władz było ono „nasycone atakami na

czynę Pani Jasnogórskiej o odrodzenie moralne mieszkańców polskich wsi, o jedność w Narodzie”, KML WD, Segregator rolny, Zaproszenie rolników i ludzi związanych z pracą na roli do wzięcia udziału w ogólnopolskiej pielgrzymce i dorocznych dożynkach na Jasną Górę z 23 VII 1984, b.p.

⁷⁸ Ks. Henryk Gulbinowicz, ur. w 1923 w Wilnie. Studia w seminarium duchownym w Wilnie i na Uniwer-
sytecie Stefana Batorego podjął w 1944 r. (w 1945 obie uczelnie przymusowo zostały przeniesione do Białego-
stoku). Święcenia kapłańskie przyjął w 1950 r., w l. 1951–1955 studia kontynuował na KUL, uzyskując stopień
doktora. W l. 1959–1970 wykładał w seminarium duchownym w Olsztynie. W 1970 r. został administratorem
apostolskim archidiec. wileńskiej z siedzibą w Białymstoku, w l. 1976–2004 abp wrocławski, w 1985 r. został
kardynałem, zmarł w 2020 r.

⁷⁹ KML WD, Segregator rolny, Program uroczystości dożynkowych na Jasnej Górze 1–2 IX 1984, b.p.

⁸⁰ Ks. Michał Radej (1922–2011), święcenia kapłańskie przyjął w 1952 r. w Lublinie. W charakterze wikariu-
sza pracował w parafii Wojsławice i krótko w Potoku Wielkim. W l. 1957–2002 był proboszczem w Gorajcu.
Wybudował piękny kościół, obdarzony niezwykłymi zdolnościami muzycznymi prowadził chór parafialny.
Koncertując zbierał środki na budowaną świątynię.

⁸¹ KML, WD, Segregator rolny, Program uroczystości dożynkowych na Jasnej Górze 1–2 IX 1984, b.p.

⁸² Ibidem, Pismo ks. Mieczysława Bochyńskiego w sprawie Ogólnopolskiej Pielgrzymki Rolników na Jasną
Górę z 9 sierpnia 1984, b.p.

⁸³ APL, Urząd Wojewódzki w Lublinie. Wydział do Spraw Wyznań, s.z.o. nr 2, poz. 278, k. 8, Piesze piel-
grzymki Lublin – Częstochowa 1983–1988. Pismo ks. Mieczysława Bochyńskiego Wikariusza Generalnego
Kurii Biskupiej w Lublinie do Urzędu Wojewódzkiego Sprawa Wyznań w Lublinie z 10.08.1984.

⁸⁴ Ks. Jan Michalski (1914–1989), ur. w Bydgoszczy i związany z nią niemal przez całe życie. Studia teologicz-
ne odbył w seminarium w Gnieźnie i Poznaniu (1935–1939). Święcenia kapłańskie przyjął w 1939 r. . W okresie
wojny, ukrywając się przed Niemcami, przebywał w Warszawie. W l. 1945–1947 studiował na KUL, tu uzyskał
stopień doktora. W 1975 r. został bp. pomocniczym archidiecezji gnieźnieńskiej, w 1981 r. jednoznacznie opo-
wiała się za rejestracją RI Solidarność.

władze i obliczone na wywołanie podniecenia i ekscytację tłumów⁸⁵. Podobną wymowę miało wystąpienie Gabriela Janowskiego, przedstawiciela Solidarności RI, który apelował do rolników „aby nie ulegali zakłamaniu i propagandzie, aby nie dali się zastraszyć”⁸⁶. „Wystąpienia” te – zdaniem władz – „sprowokowały niekorzystne politycznie zachowania zgromadzonych”⁸⁷. W dniu 1 września uroczystej Sumie na Szczycie przewodniczył ks. kardynał Henryk Gulbinowicz, kazanie wygłosił ks. bp Ignacy Tokarczuk⁸⁸. Władze podnosiły, że na murach klasztornych pielgrzymi „eksponowali transparenty solidarnościowe”, po zakończonych uroczystościach pozostawiane jako wota. Ponadto rozrzucone były ulotki, sygnowane przez NSZZ RI Solidarność, wzywające do bojkotu wyborów do Sejmu PRL⁸⁹. Na te uroczystości, z terenu diecezji lubelskiej, wyjechało kilka grup pielgrzymkowych. Uczestnikami jednej z nich byli rolnicy z terenu parafii Grabowiec, Moniatycze, Teratyn, Buśno. Grupa ta udała się dwoma autokarami. W drodze na Jasną Górę pielgrzymi odwiedzili grób ks. J. Popiełuszki, na Żoliborzu w Warszawie, klasztor w Niepokalanowie. Pielgrzymki na ogólnopolskie dożynki rolników z terenu parafii Grabowiec były organizowane w kolejnych latach⁹⁰.

O tym, czym były ogólnopolskie dożynki rolników w tamtej dekadzie, najlepiej przemawiają świadectwa uczestników, a z drugiej strony reakcje władz. Podejmowały one wiele, by ograniczyć w nich udział zainteresowanych. Na Jasnej Górze Polacy zawsze czuli się wolni. Tam nabierali sił i wiary w sens zmagania się o wolność indywidualną i zbiorową.

Podczas uroczystości w Wąwolnicy w dniu 31 sierpnia 1985 r. pielgrzymi z Lublina i Świdnika przed ołtarzem zawiesili dwa transparenty. Na jednym z nich, o wymiarach 2 metry na 5 metrów, na białym tle widniał napis „Solidarność – Świdnik”, zaś na czerwonym tle napis „Matko nie opuszczaj nas”. Na drugim transparentie, wykonanym z białego płótna, o wymiarach 2 metry na 7 metrów, widniał napis „Matko Kościoła daj nam żywą i prawdziwą wolność i wiarę Świdnik 1985”⁹¹. Natomiast pielgrzymi z Opola i Poniatowej zawiesili transparent z napisem „Bóg – Ojczyzna – Solidarność Regionu Środkowo-Wschodniego Poniatowa – Opole – Lublin”⁹². W 1987 r.

⁸⁵ APL, Urząd Wojewódzki w Lublinie. Wydział do Spraw Wyznań, s.z.o nr 2, poz. 278, k. 12, Piesze pielgrzymki Lublin – Częstochowa 1983–1988.

⁸⁶ Gabriel Janowski, ur. w 1947 r., za udział w wydarzeniach 1968 r. został relegowany z uczelni, w 1970 r. studia ukończył na Wydziale Ogrodniczym SGGW, tam też obronił doktorat, został wykładowcą tej uczelni, jesienią 1980 r. powołał Związek Zawodowy Producentów Rolnych (połączył się z NSZZ RI Solidarność), internowany, uczestnik spotkań organizowanych w ramach duszpasterstwa rolników, w 1989 r. został senatorem, w 1991 r. posłem, od grudnia 1991 r. do kwietnia 1993 r. był ministrem rolnictwa, w l. 1992–1999 prezes PSL–Porozumienie Ludowe, a od 2001 do 2014 r. Przymierza dla Polski.

⁸⁷ APL, Urząd Wojewódzki w Lublinie. Wydział do Spraw Wyznań, s.z.o. nr 2, poz. 278, k. 12, Piesze pielgrzymki Lublin – Częstochowa 1983–1988.

⁸⁸ KML WD, Segregator rolny. Program dziękczynnych dożynek w czasie ogólnopolskiej pielgrzymki rolników na Jasną Górę w dniach 31 VIII i 1 IX 1985, Kielce 22.05.1985, b.p.

⁸⁹ APL, Urząd Wojewódzki w Lublinie. Wydział do Spraw Wyznań, s.z.o. nr 2, poz. 277, k. 49, Ruch oazowy 1978–1985. Pro memoriał Urzędu do Spraw Wyznań Warszawa 02.09.1985.

⁹⁰ E. Wilkowski, *Solidarność na terenie gminy Grabowiec...*, s. 103–104.

⁹¹ AIPN Lu, sygn. 018/167, k. 157, Sprawa obiektowa krypt. „Parlament”, t. II. Informacja RUSW w Puławach dotycząca sytuacji społeczno-politycznej w rejonie działania tutejszej Służby Bezpieczeństwa przed wyborami do Sejmu z 23.09.1985.

⁹² Ibidem.

na dożynki na Jasną Górę rolnicy z Wąwolnicy wybrali się z Krzyżem Doli Chłopskiej. W kolejnych latach porządek dożynek ogólnopolskich był podobny⁹³. Uroczystości zaczęły się w przeddzień Mszą św. wieczorną.

Uroczyste charakter miały uroczystości dożynkowe organizowane w Sanktuarium w Krasnobrodzie, z myślą o południowo-wschodniej części diecezji. 26 sierpnia 1984 r. rozpoczęły się o godz. 10.30 odśpiewaniem przez chór z Goraja *Nie rzucim ziemi, skąd nasz ród (Roty)*. Kustosze miejscowego Sanktuarium powitał pielgrzymów i wprowadził w treści uroczystości. Program artystyczny przygotowany został przez chór i aktorów. Uroczystej Sumie, z dziękczynnym *Te Deum* za zbiory, koncelebrowanej przez diecezjalnych i dekanalnych Duszpasterzy Rolników, przewodniczył ks. M. Bochyński, jako delegat ks. bp. Bolesława Pylaka. Kazanie wygłosił ks. Jacek Żurawski, dziekan zamojski⁹⁴. Podczas Mszy św. chleb dożynkowy został przekazany kapłanom i przedstawicielom pracowników⁹⁵.

W 1984 r. ks. M. Bochyński, jako dyrektor Wydziału Duszpasterstwa Kurii Lubelskiej, polecił zorganizować uroczystości dożynkowe we wszystkich parafiach na terenie diecezji. Obok dożynek parafialnych, zorganizowane zostały w poszczególnych regionach, w Sanktuariach Maryjnych, wykorzystując uroczystości odpustowe. Do Sanktuarium w Wąwolnicy udawali się wierni z terenu dekanatów: lubelskich, świdnickiego, konopnickiego, piaseckiego, bełżyckiego, opolskiego, lubartowskiego, garbowskiego, puławskiego, bychawskiego i łączyńskiego. Do Sanktuarium w Janowie Lubelskim pielgrzymowali wierni z terenu dekanatu kraśnickiego, zaklikowskiego, a ponadto z janowskiego, turobińskiego i biłgorajskiego. Do Chełma pielgrzymowali wierni z dekanatów chełmskich i krasnostawskiego, do Krasnobrodu, z terenu dekanatów: zamojskich, tomaszowskiego, szczebrzeszyńskiego, tyszowieckiego i tarnogrodzkiego. Jedynie wierni z dekanatów: hrubieszowskiego, uchańskiego, ale także biłgorajskiego, mogli wybierać miejsca kultu w zależności od dotychczasowej tradycji⁹⁶. Myślą przewodnią uroczystości dziękczynienia za zebrane plony w 1984 r. było hasło „Z Twoich darów Tobie ofiarowujemy”. Do zorganizowania grup pielgrzymkowych lub delegacji parafialnych zobowiązani zostali wszyscy diecezjalni kapłani. Ks. M. Bochyński przypominał o potrzebie przygotowania wieńców dożynkowych i darach ołtarza. Polecał również dokonać niezbędnych formalności administracyjnych, związanych z uzyskaniem wymaganych zezwoleń. Stosunek diecezjalnych władz kościelnych, ale i zakres zaangażowania wiernych, wyraźnie wpływały na ożywienie ruchu pielgrzymkowego do Sanktuariów usytuowanych na terenie diecezji. Nie należy zapominać o rzeszach wiernych pielgrzymujących w sierpniu na Jasną Górę. Były to lata czytelnego łączenia życia religijnego z postawą narodową.

⁹³ W 1987 r. uroczystości dożynkowe poprzedzone zostały sympozjum, rozpoczętym o godzinie 16. Referaty wygłosili: ks. prof. D. Olszewski *Kościół a ruchy społeczne w Polsce w XIX wieku* i ks. Bogusław Bijak *Aktualne zagadnienia związane z Duszpasterstwem Rolników*. W niedzielę, przed Sumą, ks. Józef Zawitkowski, z Łowicza, późniejszy biskup, wygłosił referat *Maryja kształtuje pobożność polskiej wsi*. Sumie przewodniczył ks. bp Ignacy Jeż z Koszalina, KML WD. Segregator rolny. Program ogólnopolskiej pielgrzymki rolników na Jasnej Górze w dniach 5 i 6 września 1987 r., b.p.

⁹⁴ Ibidem, Duszpasterstwo rolników. Sprawozdanie za 1984 r. Wielącza, dnia 29.09.1984, b.p.

⁹⁵ Ibidem, Program uroczystości dożynkowych w Krasnobrodzie 26.VIII. Niedziela, b.p.

⁹⁶ Ibidem, Pro memoriał Wydziału Duszpasterstwa, Lublin, dnia 10 sierpnia 1984 r., b.p.

Spotkania opłatkowe rolników z ks. bp. Bolesławem Pylakiem w Lublinie

Od połowy dekady lat 80. jedną z form diecezjalnej aktywności duszpasterstwa rolników stały się spotkania opłatkowe z ks. B. Pylakiem w katedrze lubelskiej. Były one przygotowywane w styczniu. W 1985 r. uczestniczyły w nim delegacje z poszczególnych dekanatów. Podobny charakter nadano spotkaniu w następnym roku. W 1987 r. zorganizowane zostało 20 stycznia. Ks. ordynariusz wskazywał m.in. na podjęte przygotowania do Kongresu Eucharystycznego. Na zakończenie uroczystości Janusz Stępnia, w imieniu przybyłych rolników, podziękował ks. biskupowi za „opiekę nad rolnikami” i zapewniał, że duszpasterstwo rolników będzie rozwijane przy każdej parafii. W Mszy św. uczestniczyło ok. 500 osób⁹⁷. Podobne spotkanie odbyło się rok później, 12 stycznia 1988 r. Katedra ponownie zapełniła się rolnikami przybyłymi z terenu województwa lubelskiego, chełmskiego i zamojskiego⁹⁸. Niemal wszyscy obecni byli czynnie zaangażowani w Solidarności RI⁹⁹. Podczas Mszy św. został poświęcony sztandar duszpasterstwa rolników z terenu województwa zamojskiego. Był on trzymany przez mężczyzn ubranych „w stroje z okresu konfederacji tyszowieckiej”¹⁰⁰. Zebranych księży i wiernych powitał kapłan z terenu woj. zamojskiego. Wskazywał on na rolę Kościoła, jako „opiekuna duszpasterstwa rolników”¹⁰¹. Wyjaśniał, że nie jest winą Episkopatu Polski, że nie doszła do skutku fundacja rolnicza¹⁰². Podkreślił „ciężką rolę rolników spowodowaną trudnościami gospodarczymi”¹⁰³. Kończąc zwrócił się do księdza ordynariusza o poświęcenie sztandaru i odprawienie Mszy Świętej.

Kolejną Mszę św. w intencji rolników ks. bp B. Pylak odprawił 12 maja 1988 r., w rocznicę rejestracji Solidarności RI. W Mszy św. uczestniczyli rolnicy z terenu województw: lubelskiego, chełmskiego i zamojskiego. Podczas uroczystości „eksponowany” był Krzyż Doli Chłopskiej, „przywieziony przez Henryka Turowskiego z Puław”¹⁰⁴. M. Miłaczewski trzymał transparent o treści: „Ruch Trzeźwości Narodu im. O. M. Kolbe przy Duszpasterstwie Rolników”. Na tę Mszę św. przyjechali również rolnicy z parafii Grabowiec, wynajętym autokarem z miejscowej Spółdzielni Kółek Rolniczych. Przed Lublinem milicjanci skontrolowali autobus i jego wnętrze, zaglądając również do bagaży. Według meldunku operacyjnego SB rolnicy z Grabowca przyjechali wraz ze swoim proboszczem, „ks. Tadeuszem Wójciukiem”¹⁰⁵. Tymczasem rolnicy przyjechali z wikariuszem, ks. Tomaszem Lewniewskim, a Tadeusz Wójciuk był sołtysem

⁹⁷ AIPN Lu, sygn. 0113/3, k. 54, Informacje sytuacyjne Szefa WUSW Lublin od 1.01.1987 do 17.03.1987. *Informacja sytuacyjna* z 21.01.1987.

⁹⁸ Zachowane są zdjęcia z tego spotkania. Uczestnikami były przede wszystkim osoby związane z NSZZ RI Solidarność.

⁹⁹ AIPN Lu, sygn. 020/820, k. 34, Sprawa operacyjnego sprawdzenia krypt. „Szklarz”, t. I. Mieczysław Władysław Miłaczewski. Meldunek operacyjny nr 7 z 16.01.1988.

¹⁰⁰ Ibidem.

¹⁰¹ E. Wilkowski, *Solidarność rolnicza na terenie województwa lubelskiego...*, s. 263.

¹⁰² Fundacja Rolnicza Episkopatu Polski powołana została w 1984 r. przez Prymasa Polski ks. Józefa Glempa. Zasadniczym celem jej było wsparcie rolnictwa. Środki finansowe miały pochodzić z Zachodu. Przeciwno temu projektowi były nieprzychylnie władze PRL. Z tego powodu nie doszła do skutku.

¹⁰³ AIPN Lu, sygn. 020/820, k. 34, Sprawa operacyjnego sprawdzenia krypt. „Szklarz”, t. I. Mieczysław Władysław Miłaczewski. Meldunek operacyjny nr 7 z 16.01.1988.

¹⁰⁴ Ibidem, k. 38, Meldunek operacyjny nr 31 z 17.05.1988.

¹⁰⁵ Ibidem.

we wsi Ornatowice¹⁰⁶. Jest to kolejny przykład, że każdą informację pochodzącą ze źródeł SB należy weryfikować. Przed tymi uroczystościami lubelska SB przeprowadziła 9 rozmów „ostrzegawczo-profilaktycznych”, chcąc zniechęcić do wyjazdu na lubelskie uroczystości¹⁰⁷.

Duszpasterstwo rolników – pozostajemy przy dekadzie lat 80. XX stulecia – było jedną z form duszpasterskich Kościoła, wyraźnie kształtującą formacyjnie. Tego aspektu nie można nie zauważać przy odtwarzaniu przeszłości z tamtych lat. Stało się formą duszpasterstwa pogłębionego. Dla rolników związanych z Solidarnością było przestrzenią oparcia, pozwalającą na przejście przez najtrudniejszy okres. Bez tej formy aktywności Solidarność na wsi praktycznie nie miała możliwości przetrwania. Nie można zatem odtwarzać dziejów Związku Solidarności RI bez ukazania znaczenia tej formy historycznego wyzwania, podjętego także przez Kościół lubelski. Stawał się On przestrzenią działań niezależnych dla wielu środowisk i grup zawodowych. W analizach przygotowywanych przez aparat bezpieczeństwa podnoszono, że znaczna część opozycji – w tym wiejskiej – oparła swoje działania właśnie o Kościół.

Okres przełomu (1989–1991) już w nowej formule skupił osoby i środowiska dostrzegające znaczenie uniwersytetów ludowych. Był to czas poważnych zmian w ruchu ludowym. Wydawało się wówczas, że powróci do korzeni chadeckich, tradycji przedwojennych uniwersytetów ludowych. Liderzy tej orientacji politycznej nie rozumieli tego dziejowego wyzwania. Przestrzeń tę ponownie wypełniał Kościół łaciński. Na terenie poszczególnych diecezji zaczęły powstawać Ludowe Uniwersytety Katolickie. W granicach archidiecezji lubelskiej przyjęły one nazwę Katolickie Wszechnice Ludowe. Były powoływane dekretem ks. arcybiskupa. Z pełnym powodzeniem rozwijały one swoją działalność w latach 90. ubiegłego stulecia. Jedną z nich była chełmska Katolicka Wszechnica Ludowa. Rektorem jej został ks. J. Piłat a dyrektorem E. Wilkowski. Funkcjonowała do maja 1988 roku. Na potrzeby tej Wszechnicy w latach 1995–1997 wydawane było pismo „Wszechnicowy Zasiew”¹⁰⁸. W marcu 1996 r. w Chełmie, czyli już po wydzieleniu diecezji zamojsko-lubaczowskiej, do której włączono południowo-wschodnie tereny lubelskiej, z udziałem ks. abp. B. Pylaka zorganizowane zostało sympozjum *Katolickie Wszechnice Ludowe na tle polskiego katolicyzmu społecznego*. Wygłoszone wystąpienia opublikowane zostały na łamach „Wszechnicowego Zasiewu”. Po latach pozostają wyrazem troski – ks. abp., kapłanów, osób świeckich – o kształtowanie formacji mieszkańców wsi i miasteczek diecezji, od 1992 r. archidiecezji lubelskiej.

¹⁰⁶ E. Wilkowski, *Solidarność na terenie gminy Grabowiec...*, s. 100–101.

¹⁰⁷ AIPN Lu, sygn. 020/820, k. 38, Sprawa operacyjnego sprawdzenia krypt. „Szklarz”, t. I. Mieczysław Władysław Miłaczewski. Meldunek operacyjny nr 31 z 17.05.1988.

¹⁰⁸ Szerzej, E. Wilkowski, *Katolicka Wszechnica Ludowa w Chełmie (1993–1998) na tle dziejów uniwersytetów ludowych*, „Rocznik Chełmski”, t. 17, 2013, s. 363–384; Idem, *Katolicka Wszechnica Ludowa w Chełmie*, [w:] *Encyklopedia Chełma*, t. II, cz. I, Chełm 2017, s. 192–194.

BIBLIOGRAFIA CYTOWAŃ:

- Bownik K., *100 lat służby Bożej w Kłodnicy*, Chełm 2018.
- Bownik K., *Kalendarium życia Ks. Piotra Kurowskiego*, [w:] *Ks. Piotr Kurowski (1929–1990). Kapłan zawierzenia i czynu*, red. E. Wilkowski, Chełm 2019.
- Bownik K., *Kościół Świętego Ducha w Kraśniku i jego duszpasterze*, Chełm 2017.
- Bownik K., *W służbie Chełmskiej Bogarodzicy*, Chełm 2015.
- Bownik K., *Zwyczajne świadectwo*, Lublin 2008.
- Chróścikowski J., *Ksiądz Prałat Jan Zdzisław Ciżmiński „tajny” kapelan Solidarności rolniczej na Zamojszczyźnie*, [w:] *Kapłańska droga Księdza Prałata Jana Zdzisława Ciżmińskiego*, red. E. Król, Zamość 2018.
- Dąbrowski M., *Józef Wroński*, http://www.encycol.pl/wiki/J%C3%B3zef_Wro%C5%84ski
- Dąbrowski M., *Winiarski Janusz Andrzej*, [w:] *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1956–1989*, t. I, Warszawa 2010.
- Dąbrowski M., *Zygmunt Łupina*, [w:] *Encyklopedia Solidarności. Opozycja w PRL 1956–1989*, t. II, Warszawa 2012.
- Dudek A., Gryz R., *Komuniści i Kościół w Polsce (1945–1989)*, Kraków 2003.
- Hałas T., *„Tajny” kapelan*, [w:] *Kapłańska droga Księdza Prałata Jana Zdzisława Ciżmińskiego*, red. E. Król, Zamość 2018.
- Kapłańska droga Księdza Prałata Jana Zdzisława Ciżmińskiego*, red. E. Król, Zamość 2018.
- Król M., *Pożegnanie kolegi*, „Czas Solidarności”, nr 11(20), 2017.
- Leszczyński M., *Słowo wstępne*, [w:] *Ks. Piotr Kurowski (1929–1990). Kapłan zawierzenia i czynu*, red. E. Wilkowski, Chełm 2019.
- Łupina Z., *Solidarność nauczycielska Regionu Środkowowschodniego w latach 1980–1989*, Lublin 2009.
- Majdański S., *Dom Rekolekcyjny — Łabunie*, [w:] *Kapłańska droga Księdza Prałata Jana Zdzisława Ciżmińskiego*, red. E. Król, Zamość 2018.
- Niewęglowski W., *Nowe przymierze Kościoła i środowisk twórczych w Polsce w latach 1964–1996*, Warszawa 1997.
- Piłat J., *Dni Skupienia rolników w parafiach Ziemi Chełmskiej w latach 80-tych*, „Wszechnicowy Zasięg. Pismo Katolickiej Wszechnicy Ludowej w Chełmie”, nr 3 i 4 (14/15), 1996.
- Podemski S., *Lex Wroński*, „Polityka”, nr 52(1443), z 29.12.1984 r.
- Polski A., *Kryptonim „Powtórka”. Materiały i dokumenty z powtórzonych wyborów do Gromadzkiej Rady narodowej w okręgu wyborczym Boniewo gmina Fajstławice w 1984/1985 roku*, Lublin—Fajstławice 2009.
- Pylak B., *Wypowiedź w sprawie zarzutów Macieja Sobieraja, zawartych w artykule „Działania operacyjne SB wobec kurii lubelskiej w latach 1975–1989”; zamieszczonym w pracy zbiorowej „Aparat bezpieczeństwa wobec kurii biskupich w Polsce”. Pod redakcją Adama Dziuroka. Warszawa 2009, s. 128–154*, „Memoranda. Wiadomości Archidiecezji Lubelskiej”, rok 85, kwiecień–czerwiec, nr 2, 2011.
- Sieczka S., *Duszpasterstwo rolników. Katolickie Wszechnice Ludowe*, [w:] *W służbie Kościołowi Lubelskiemu 1975–1997. Księga upamiętniająca posługę Pasterza Diecezji Arcybiskupa Bolesława Pylaka*, red. ks. D. Pietrusiński, Lublin 1998.
- Stanowski A., *Uniwersytet ludowy i młode pokolenie chłopów*, Lublin 1981.
- Syska Z., *Henryk Janusz S.*, *Encyklopedia Solidarności*, http://www.encycol.pl/wiki/Henryk_Janusz_St%C4%99pniak.
- Wilkowski E., *Dzieje chóru na tle życia parafii Rozesłania Świętych Apostołów w Chełmie*, Chełm 2018.
- Wilkowski E., *Gorliwy kapłan, gorący patriota*, „Czas Solidarności”, nr 1(46), styczeń 2020.
- Wilkowski E., *Katolicka Wszechnica Ludowa w Chełmie*, [w:] *Encyklopedia Chełma*, t. II, cz. I, Chełm 2017.

- Wilkowski E., *Kapłańska i narodowa postawa śp. ks. kan. Piotra Kurowskiego*, „Powinność. Pismo kulturalno-społeczne Ziemi Chełmskiej”, nr 6(48), grudzień 2018.
- Wilkowski E., *Obywatelska i narodowa postawa Księdza Prałata Zdzisława Ciżmińskiego*, [w:] *Kapłańska droga Księdza Prałata Jana Zdzisława Ciżmińskiego*, red. E. Król, Zamość 2018.
- Wilkowski E., *Solidarność na terenie gminy Grabowiec w latach 1980–1989*, Chełm 2012.
- Wilkowski E., *Solidarność na ziemi zamojskiej w latach 1980–1989*, Chełm 2009.
- Wilkowski E., *Solidarność w Chełmskiem w latach 1980–1989*, Chełm 2010.
- Wilkowski E., *Solidarność rolnicza na terenie województwa lubelskiego w latach 1980–1989*, Chełm 2013.
- Wilkowski E., *Katolicka Wszechnica Ludowa w Chełmie (1993–1998) na tle dziejów uniwersytetów ludowych*, „Rocznik Chełmski”, t. 17, 2013.
- Wilkowski E., *Solidarność Rolników Indywidualnych w Chełmskiem w latach 1980–1992*, Chełm 2018.
- Wilkowski E., *Spotkania rolników w Diecezjalnym Domu Rekolekcyjnym w Łabuniach k/Zamościa 1984–1988*, „Nasza Ziemia”, nr 5/2011, maj 2011.
- Wilkowski E., *Spotkania rolników w Diecezjalnym Domu Rekolekcyjnym w Łabuniach w latach 1984–1988*, [w:] *Rola świeckich w Kościele w świetle spuścizny duchowej Wacława Lipińskiego, Bogdana Jańskiego i współczesnych wyzwań. Materiały z polsko-ukraińskiej konferencji naukowej z 15 maja 2007*, red. E. Wilkowski, Chełm 2007.
- Wilkowski E., *Spotkania w Łabuniach 1984–1988*, „Wszechnicowy Zasiew. Pismo Katolickiej Wszechnicy Ludowej w Chełmie”, nr 3 i 4 (14) 1996.
- Wilkowski E., *Spotkania w Łabuniach 1984–88*, „Czas Solidarności”, nr 6(51), czerwiec 2020
- Wilkowski E., *Zanim powstanie biografia. Potrzeba świadectwa o dr. Zygmuncie Łupinie*, „Powinność. Pismo kulturalno-społeczne Ziemi Chełmskiej”, nr 1(25), luty 2015.
- Wilkowski E., *Zapisy z kronik parafialnych jako wyrazy pracy i poszukiwań śp. ks. kan. Piotra Kurowskiego*, [w:] *Ks. Piotr Kurowski (1929–1990). Kapłan zawierzenia i czynu*, red. E. Wilkowski, Chełm 2019.
- Wicenty D., *Zgniłe jabłka, zepsute skrzynki i złe powietrze. Dysfunkcje w SB w latach 70. i 80. XX w.*, Warszawa-Gdańsk 2018.
- Zieliński Z., *Kościół w Polsce 1944–2002*, Radom 2003.
- Zygmunt Łupina, [w:] *Nasi w Sejmie i Senacie*, Warszawa 1990.
- Żaryn Jan, *Dzieje Kościoła katolickiego w Polsce (1944–1989)*, Warszawa 2003.